

ՎԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳԸ ՆԵՐԿԱՅՈՒՄՍ *

XXIV

Վ ա ն ի ն ա գ ը

Եկեղեցիները, եկեղեցիների թիւը, ձևը, ներքին կազմը, կոշնակ, զանգ, ժամնր-
դութիւն, նիւթական վիճակը, զանձանակ և իր խնդիրը, երեսփոխի պաշտօնը
և երեսփոխները, քահանաները, արժանիքը, տնտեսական վիճակը, եկամուտի
աղբիւրները, լուսարարը, ժամկոշը, ժողովողի վերաբերմունքը դէպի եկեղեցին,
ժամանակի հոսանքը և իր ազդեցութիւնը, վանեցու կրօնասիրութիւնը, վերաբե-
րումը դէպի վանքերը, ուխտադնացութիւն, Վաքաղ, Գարմար, Ս. Գրիգոր և Ս.
Խաչ վանքերը, սրանց բարոյական, տնտեսական վիճակը, վիճակագրական տե-
ղեկութիւններ Վան քաղաքի եկեղեցիներին 1902 թուի մասին:

Վանն ունի ներկայումս 12 եկեղեցի, որոնցից 5-ը Այգես-
տանում, իսկ 7-ը Քաղաքամիջում: Եկեղեցիներն ընդհանրապէս
միաձև են, շինուած են քարով և հողի աղիւսով, աւելի վերջին
օրերումս վերանորոգուած եկեղեցիները աչքի են ընկնում ի-
րանց ընդարձակութեամբ, լուսաւորութեամբ և պարզ ճաշակով:
Վանի միւս շէնքերի պէս եկեղեցիների ծածկը կազմում է
միմեանց մօտ ձգուած գերաններից, որոնց վրայ մարդակ, ե-
ղէզն շարելուց և փոկուց յետոյ $\frac{1}{2}$ արշինաչափ հողով ծածկում,
ամրացնում և յարդախառն կաւով ծեփում են. ծածկը ամրա-
նում է պատերի և եկեղեցում երկու կարգ շարուած փայտէ
հաստ սիւնների վրայ: Կտուրների վրայ կան մէկ կամ երկու
մեծ և փոքր գմբէթներ—տախտակից և փայտից պատրաս-
տուած, յատուկ զանգակատներ չունին եկեղեցիները, ոմանք
ունին տաճար, իսկ միւսները պարզ խորան կամ սեղան մէկ
հատ մեծ կենդրոնում և երկու փոքր, նրա աջ և ձախ կողմե-
րում: Եկեղեցիների պատերը ներսից ներկւում են սպիտակ
սուաղով, յատակները տախտակամած են, որոնց վրայ փռուած
են խաիւրներ և կապերտներ ու գորգեր: Աջ և ձախ պատերի
վրայ (եկեղեցու ներս) կան փոքր-փոքր պահարաններ, ուր տեղա-

*) Տե՛ս «Մուրճ», № 11.

ւորում են եկեղեցի մտնողները իրանց կօշիկները (կօշկով եկեղեցի մտնելը ներելի չէ)։ Բոլոր եկեղեցիներն էլ ունին մէկ կամ երկու յարկից բաղկացած վերնատուններ կանանց համար։ Եկեղեցիների սեղանները անհրաժեշտաբար զարդարւում են Աստուածածնի պատկերներով, որոնց առաջ կազմուած աստիճանաձև սեղանի վրայ շարւում են բազմաթիւ մոմի աշտանակներ։ Խաչեր, աւետարաններ, ծաղկամաններ, ծաղիկներով զարդարուած մեծ և փոքր սփռոցներ կային։ Պատերից կախւում են մեծ կամ փոքր քանակութեամբ պատկերներ հին և նոր կտակարաններից, մանաւանդ աւելի շատ տեղ են բռնում այսուայն սուրբերի պատկերներ (հայ, յոյն և լատին եկեղեցական նշանաւոր և սրբացած դէմքեր)։ Լուսազարդութեան համար եկեղեցիներում գործածում են մեծ և փոքր ջահեր 5—10 մոմակալներով, կանթեղներ և աշտանակներ։ ջահերը և կանթեղները թողով կախւում են առաստաղից, իսկ աշտանակները դրւում են սեղանների վրայ կամ հաստատւում են պատկերների առաջ (սիւնների և պատերի վրայ)։ Կանթեղների մէջ վառում են կտաւատի ձէթ, իսկ ջահերի և փոքր աշտանակների համար մեղրամուր։

Ժամաւորներին եկեղեցի հրաւիրելու համար գործածում են զանգ և փայտէ կոչնակ (այս արտօնութիւնը նոր է ձեռք բերուած)։ Թէ առաւօտ և թէ երեկոյ ժամերգութեան սկսելուց կէս ժամ առաջ, նախ կոչնակի ձայնով իմաց է տրւում ժամերգութեան սկսուելը, ցանկացողները այդ ձայնը լսելիս պատրաստւում են եկեղեցի երթալ, իսկ զանգերը հնչելուց յետոյ անմիջապէս սկսւում է ժամերգութիւնը։ Բացառիկ երեւոյթ է հետևեալ սովորութիւնը, որ գոյութիւն ունի Թիւրքիայի միայն միջանի հայաբնակ մասերում։ Ամեն առաւօտ, ամառ թէ ձմեռ առանց բացառութեան եկեղեցու ժամկոչներից իւրաքանչիւրը առաւօտեան ժամերգութիւնից 1—2 ժամ առաջ վերցնում է ձեռքի յատուկ փայտի կոչնակը, և զարնելով և հոգևոր երգեր երգելով փողովրդին հրաւիրում է զարթնել քնից և եկեղեցի երթալ, իւրաքանչիւր դռան առաջն էլ կանգնում է և դռների մուրճն էլ ծեծում է։

Այգեստանի բոլոր եկեղեցիներում, ամեն օր առաւօտ և երեկոյ առանց բացառութեան ժամերգութիւն կատարւում է, իսկ շաբաթ և կիրակի օրերում պատարագ լինում է (պատարագ կատարւում է առաւօտեան ժամերգութեան կից)։ Քաղաքամիջի 7 եկեղեցիներումն էլ մինչև սրանից 5 տարի առաջ ամեն օր ժամերգութիւն կատարւում էր. բայց նկատուելով թէ տարէցտարի եկեղեցիների հասոյթները պակասում և եկե-

ղեցի յաճախողներ թիւը նուազում է, 1899 թուին այցելու-հովիւ Ներսէս եպ. Արսլանեանի օրով կարգադրուեցաւ, որ Գաղաքամիջի 7 եկեղեցիները միանան. այդ կարգադրութեան հա-մաձայն՝ այժմ այդ եկեղեցիներում ժամերգութիւնը կատար-ւում է հերթով, իւրաքանչիւր եկեղեցում մէկ ամիս շարունակ ժամերգութիւն կատարւում է:

Վանի եկեղեցիները ընդհանրապէս նիւթապէս աղքատ են: Եկեղեցիների հասոյթների աղբիւրները համարւում են ժամա-նակի ընթացքում զանազան բարեգործների կողմից նուիրուած անշարժ կալուածներ (տուն, խանութ, արտ, ջրաղաց, ձիթա-հան, ծառաստան ևայլն) և օրէցօր ծխականների տուած նուէր-ները (նշեցեալի, պսակի, գանձանակի և ուրիշ աննշան պա-րագանքներից):

Ներկայ դրութեան համաձայն ամեն կիրակի և նշանաւոր տօն օրերին, պատարագի ժամանակ կամ նոյնիսկ առաջ, ժողո-վըրդի մէջ շրջւում է եկեղեցու գանձանակ, իսկ սրանից յետոյ՝ շրջեցնում են միաբանութեան ինչպէս նաև աղքատների գան-ձանակ: Միքանի տարիներից իվեր Վանում գանձանակ շրջե-ցընելու դրութեան փոփոխութեան մասին Վանումն էլ խօսւում է: 1902 թուի սկզբից սկսած Այգեհատանի Նորաշէն կո-չուած թաղի ծխականները համաձայնութիւն գոյացնելով ի-րանց մէջ, առաջնորդարանից արտօնութիւն ստացան և վեր-ցըրին գանձանակ շրջեցնելու դրութիւնը, դրա փոխարէն ու-րոշուեցաւ, որ երեսփոխը եկեղեցուց դուրս ծխականներից հա-ւաքէ կամաւոր կերպով յանձն առած իրանց բաժին տարեկան նուէրը: Մի տարուայ փորձը ցոյց տուեց, որ այս դրութիւնը օգտակար է ամեն կողմից, նախ՝ որ այլևս եկեղեցում 3-4 ան-գամ շրջող գանձանակը շրջելուց դադրելով, դադրում է նաև ժողովրդի ուշադրութիւնը խանգարելուց, երկրորդ՝ շատ ան-գամ և շատեր 2 կողմէ անգամ իրանց մօտ չունենալու ամօ-թից դրդուած՝ գանձանակ պտոյտի ելած ժամանակ չեն ստի-պուիլ եկեղեցուց դուրս գալ, երրորդ՝ տարուայ մէջ երկու անգամ եկեղեցու երես չտեսնող, ուրեմն և եկեղեցուն տարին 10 կողմէ չտուող հարուստները, նոր դրութեան համաձայն պարտաւորւում են իրանց վիճակի համամատ նուէր տալ եկե-ղեցուն, չորրորդ և վերջապէս ներկայ ձևով գանձուած գումա-րը նախորդ տարիների կրկնապատկից էլ աւելի եղաւ, որով-հետև թէ եկեղեցին, թէ միաբանները և թէ օգնութեան ար-ժանի աղքատները կրկին անգամ աւելի են վարձատրւում: Ուր-քան որ այս փորձը աջող եղաւ և անցեալ և այս տարումն էլ նոյն եկեղեցում շարունակւում է, բայց շատերը նոյնիսկ Նորա-

շէնի ծխականներից կասկածում են յարատևութեան մասին, որովհետև, ասում են կասկածողները, այս դրութեան կանոնաւոր յարատևութիւնը կախուած է միմիայն երեսփոխի բացակայութեամբութիւնից և գործունէութիւնից: Իսկ Նորաշէնի ներկայ երեսփոխի դերը և գործը կատարող ուրիշ երեսփոխ չկայ Վանի միւս եկեղեցիներում. արդէն այդ է պատճառը, որ միւս եկեղեցիները դեռ տատանւում են:

Եկեղեցիների հասոյթները ծառայում են իրանց գրկում թաղային ծխական վարժարաններ պահելու և եկեղեցու նիւթական պէտքերը մատակարարելու համար: Եկեղեցիների անմիջական ընդհանուր վերահսկողութիւնը յանձնուած է թաղային խորհուրդներին, իսկ մասնաւորապէս բուն եկեղեցու ներքին գործերի կառավարութիւնը յանձնւում է թաղ. խորհուրդի կողմից ընտրուած երեսփոխին: Երեսփոխներն ընտրւում են անորոշ ժամանակով, թաղի մէջ շատ թէ քիչ վստահութիւն վայելող անձնաւորութիւններից. տարին մի անգամ երեսփոխը հաշիւ է ներկայացնում թաղ. խորհուրդին. սա իր ձևական ընտրութիւնները կատարելուց յետոյ, եկեղեցում կարգում է այդ հաշիւը և վաւերացնում է: Նկատելի է, որ երեսփոխները ներկայումս վերջին աստիճան կամայականութեամբ են վերաբերւում դէպի իրանց պաշտօնը. ժողովուրդը դժգոհ է իր երեսփոխներից նրանց անպիտանութեան, կամայականութեան և անվստահութեան պատճառով. ոմանք պատմում են, որ նախկին տարիներում, երեսփոխները շատ բարեխղճութեամբ էին վերաբերւում դէպի իրանց պաշտօնը, որոնք ջերմեւանութիւնից դուրս ելած՝ ամեն տեսակ ծառայութիւններ անել չէին զանում, իսկ վերջին 10—20 տարիներում այդ պաշտօնը վարողներն ընդհանրապէս իրանց անձնական շահու համար են ստանձնում այդ պաշտօնը, և ցաւալին այն է աւելի, որ սրանք խիստ ծոյլ են իրանց կոչման նկատմամբ. այս կարգի բողոք և զանգատ անողները մխիթարում են իրանց այս տեսութեամբ, թէ «երեսփոխները, եկեղեցու փողեր ուտում են, բայց չկշտանալուց զատ, իրանց ունեցածն էլ տալիս են վրան», և իրանց ասածը հաստատելու համար ցոյց են տալիս տաճնախններով պաշտօնաթող երեսփոխներ, որոնք իրանց պաշտօնը թողնելուց յետոյ աննախանձելի վիճակի են տիրացել: Ժողովրդի զանգատը երեսփոխների ընչաքաղցութեան մասին, իրաւացի է (անշուշտ բացառութիւն կազմողներ էլ գտնւում են), նոյնպէս ճիշտ կարելի է համարել և այն տեսութիւնը, թէ շատերը ժողովրդի առաջ խարդախ հռչակուած երեսփոխներից՝ աննախանձելի վիճակի ենթարկուել են, բայց և այնպէս երեսփոխի

պաշտօն ստանձնողները երբէք չեն վախենում ժողովրդի այդ նկատողութիւններից. բարեբախտաբար ներկայումս շատ սահմանափակուած է երեսփոխների գործունէութիւնների սահմանը, օգտուելու աղբիւրները շատ քչացել են:

Ներկայումս բառի բուն նշանակութեամբ վստահելի և պատուաւոր անձինք, թէև ժողովրդից ընտրուում են իբրև երէցփոխ, բայց չեն ստանձնում պաշտօն, նախ, այն պատճառով, որ զլանում են իրանց ժամանակի մի փոքր մասը հասարակութեան ծառայութեան նուիրել, երկրորդ ժողովրդի քննադատութիւնից ազատ մնալու նպատակով. ահա այս պատճառով էլ երեսփոխների մեծ մասը կազմուած է այնպիսի անձնաւորութիւններից, որոնք կամ անգործ են բոլորովին կամ իրանց զբաղումները ներում են այս տեսակ պաշտօն յանձն առնելու համար: Որքան ժողովուրդը դժգոհ է իր երեսփոխներից, նոյնքան և զուցէ տաան անգամ էլ երեսփոխներն են դժգոհ ժողովրդից: Գանգատուում են թէ ժողովուրդը եկեղեցու նկատմամբ չի ճանաչում իր պարտականութիւնը, երէցփոխի պաշտօնը ծանր է, նոյնիսկ ոմանք էլ ասում են թէ «առանց վարձատրութեան չենք կարող ծառայել»...

Երեսփոխների պաշտօնը սահմանող որոշ կանոններ չկան Վանում. տեսնում էք այսինչ եկեղեցու երեսփոխը այնպիսի արտօնութիւն ունի, որ միև եկեղեցիներում թաղ. խորհրդին է վերապահուած, կամ թէ չէ այնպիսի ծառայութիւնների է առնում, որ քահանային, լուսարարին կամ ժամկոչներին է վերաբերում. անշուշտ որոշ օրէնքերի բացակայութիւնից է, որ շատ զեղծումներ են պատահում երեսփոխների պաշտօնավարութեան մէջ:

Վանի եկեղեցիներից իւրաքանչիւրն ունի 1—4 քահանայ, նայած ծխականների թուին: Վանի քահանաներն ընդհանրապէս իրանց կոչման նկատմամբ միջակ արժանաւորութեան տէր կարելի է համարել: Այժմուայ քահանաների մեծագոյն մասը, ինչպէս նախ քան քահանայական կոչումն ստանալը, նոյնպէս և այժմ քահանայական պաշտօնի մէջ, վարել են և վարում են ուսուցչութեան պաշտօն, այդ պատճառով էլ շատ թէ քիչ հմուտ են հայերէն հին և նոր լեզուներին, ծանօթ են հին և նոր կտակարանների բովանդակութեան և հայոց եկեղեցու դաւանութեան սկզբունքներին, կան և այնպիսի քահանաներ (օր Տ. Մեսրոպ ք. Ճանիկեան), որոնք իրանց բնածին տաղանդով և ինքնաշխատութեամբ զարգացումի մէջ այնքան առաջ են գնացել, որ ոչ թէ միայն իբրև հոգևորական, այլ իբրև զարգացած մարդ շատ բարձր տեղ կարող են գրաւել մեր պոլ-

սարնակ և թիֆլիսեցի կուսակօն և ամուսնացած հոգևորական-
ները մէջ: Ոմանք վանեցի քահանաներից թէ հմուտ են իրանց
հոգևորական կոչման, թէ հրապարակագրութեան մէջ բաժին
ունին և թէ լաւ էլ քարոզիչ են:

Իրանց վարք ու բարքով, անձնական հեղինակութեամբ
վանեցի քահանաները Պոլսի և Կովկասի քաղաքաբնակ շատ
քահանաներից բարձր են. եթէ դուրս հանենք ամբողջ կէս
դարու մէջ ապրող 100-ից աւելի քահանաներից 1—2 բացա-
ռութիւն կազմողները, պիտի կարողանանք ասել, թէ սրանք
իրանց կոչման տրամադրութեան համաձայն—շատ վայելուչ
դիրք պահում են հասարակութեան մէջ, բարոյականութեան
մէջ մեղանչել, խաղաժողութեան, գինեմոլութեան նուիրուել, ինչ-
պէս անում են մեր զարգացած տէրտէրներից շատերը, չափա-
զանց հազուադիւտ երևոյթ է վանեցի քահանաների մէջ: Չնա-
յած իրանց աննշան վարձատրութեան և ժողովրդի աղքատա-
նալու պատճառով օրէցօր իրանց եկամուտների պակասելուն՝
դարձեալ հազուադիւտ են և նոյնիսկ կարող եմ ասել թէ եր-
բէք չեն պատահում այնպիսի տէրտէրական շահախնդրական
շանթալից գանգատներ ու կռիւներ, որոնց մինք ականատես
ենք լինում ամեն օր, Կովկասի այսուայն քաղաքների քահանա-
ների շրջանում: Սրանց վարձատրութիւնը տարեկան 15 լիրա-
յից—130 ռուբլուց դէն չի անցնում, սրա կէսով գոհացողներն
էլ փոքր թիւ չեն կազմում: Իրանց վայելած դիրքի շնորհիւ
հասարակական խնդիրներում ունին ձայն և ազդեցութիւն ու-
րող չափով:

Ընդհանուր իրողութիւնն էր քահանաների մասին, որ
մենք նկարագրեցինք. բայց նշաններ ցոյց են տալիս, որ
Վանումն էլ կամաց-կամաց քահանաների դիրքը պիտի խախ-
տուի, ժողովուրդը աւելի բարձր կարողութեան և արժանաւո-
րութեան տէր քահանաներ ունենալու պահանջ պիտի ունենայ,
միևնոյն ժամանակ նորերին տեսնելիս հներին փնտռի:
Արդէն կամաց-կամաց խուլ բողոքներ լսում են ժողովրդից
քահանաների մասին, իրանց նիստուկացի, վարքի, պաշտօնի
մէջ ցոյց տուած անհոգութիւնների և զեղծումների մասին:
Քահանաների կողմից էլ փոխադարձ գանգատներ ժողովրդի
անպարտաճանաչութեան մասին օրէցօր աւելի սուր կերպա-
րանք են ստանում:

Քահանաները միմեանց հետ հաշտ ապրել չեն սիրում,
նրանց խօսակցութիւնը միմեանց հետ ընդհանրապէս առերես
է. կարելի է ցոյց տալ և այնպիսի քահանաներ, որոնք տարի-
ներով իսկ միմեանց հետ խոռով են:

Քահանաների եկամուտների աղբյուրն են—մկրտութիւնից, պսակից, ննջեցեալի թաղումից, Զօրհնէքի և Զատկի տնօրհնէքից, գերեզմանօրհնէքից, երբեմն տօն օրերում եկեղեցում միաբանութիւն (քահանայ, լուսարար, ժամկոչ) անուանով շրջող գանձանակից գոյացող հասոյթները, ինչպէս նաև ուրիշ երկրորդական կամ անուղղակի նուէրներ, օր.՝ մանուկի քառասունքի առիթով տրուած փոքր նուէրը, պատարագիչ քահանայի ժողովրդի մէջ խնկարկելով շրջած ժամանակ ստացած նուէրը, խոստովանութեան ժամանակ ոմանց կողմից տրուած նուէրը ևայլն: Բացի տնօրհնէքից, գերեզմանօրհնէքից, յիշէքից և միւս աննշան աղբյուրներից գոյացած հասոյթներից՝ մնացած բոլոր եկամուտները հաւաքուով են գանձանակի մէջ և հաւասարապէս բաժանուով են պաշտօնակից քահանաների վրայ: Այժմ ընթերցողին վանեցի քահանայի եկամուտի մասին մօտաւոր մի գաղափար տալու համար դնում եմ այստեղ մի քանի թուանշաններ, որոնցով կարելի լինի հասկանալ քահանաների վարձատրութեան չափը:

Վանում վճարում են քահանաներին.

Մանուկի մկրտութեան համար	2—5 դր.	—16 կ.—	40 կոպ.
Պսակի համար	10—20 »	—80 կ.—1 ռ. 60 »	
Ննջեցեալի »	5—20 »	—40 կ.—1 ռ. 60 »	
Տնօրհնէքի »	30—40 փար.	—6 կ.—	8 »
Գերեզմանօրհնէքի համար .	20—40 »	—4 կ.—	8 »
Քառասունքի առթիւ	40—60 »	—8 կ.—	12 »
Գանձանակին և			

Թիշէքին մասնակցողները վճարում են 5—10 փարայ 1—2 կոպ.:

Գրեթէ միջին հաշիւն է, որ մենք դրինք այստեղ. թէև միշտ աւելի շատ բռնեցինք հաշիւը: Խնկատի պէտք է ունենալ, որ մեծ տեղ են բռնում ձրի կատարուած պսակները, թաղումները, տնօրհնէքները ևայլն ևայլն: Վանը գաղթական մուրացկաններով լեցուն է. չէ՞ որ նրանք էլ մարդ են, ծնունդ են, ամուսնանում, մեռնում են, բայց փող չունին, քահանաների համար սովորական է դարձել ձրի կատարել դրանց համար եկեղեցական արարողութիւն:

Անուրանալի է, որ տարէցտարի քահանաների եկամուտը պակսում է, թէև միւս կողմից նրանց ծախսերը շատանում են (հին քահանաները շատ էին վարձատրուում և շատ գծուծ կեանք էին վարում, իսկ նորերը, իրանց դերերին համապատասխան բնակարան, հագուստ և այլ ծախսեր ունենալու ստիպուած են): Վանի քահանաներն էլ պահանջում են որ իրանց ուճիկ որոշուի, բայց 4—5 տարիներից իվեր հրապարակի վրայ արծարծուող այս խնդիրը դեռ լուծում չի ստացել:

Վանի եկեղեցիներէից իւրաքանչիւրն ունի մէկ լուսարար (ոմանք օգնականներ էլ ունին), 2—3 ժամկոչ, թէ լուսարարի և թէ ժամկոչներէ ռոճիկներն որոշուած չեն. նրանց եկամուտի աղբիւրներն են,—պսակից՝ 1—2 դր., ննջեցեալից՝ 2—3 դր., մկրտութիւնից՝ 1 դրուշ, կիրակի օրերուս եկեղեցուս պատող գանձանակից ամեն անգամ 2—3 դր. Կան ուրիշ աննշան աղբիւրներ էլ: Տարեկան եկամուտը հազիւ թէ 7—800 դրուշ (50—60 ռ.): Լուսարարի վարձատրութիւնը մի քիչ աւելի է լինում քան ժամկոչներինը:

Եկեղեցու միաբանութեան բոլոր անդամներն՝ թէ քահանայ, թէ լուսարար, թէ ժամկոչ, նկատելի է, որ տարեցտարի թերութիւններ են ցոյց տալիս իրանց պաշտօնի և ծառայութեան մէջ, այն ամենօրեայ պատճառաբանութեան հիման վրայ, թէ «մեր վարձատրութիւնն էլ քիչ է, անգոհացուցիչ է»: Այս պատճառով էլ օրէցօր եկեղեցիներէ մէջ կարգ ու կանոն, բարեկարգութիւն խանգարուած է, անհամաձայնութիւններ և անկարգութիւններ են առաջ գալիս: Քահանան իր գործը իր պաշտօնակցին է թողնում, ժամկոչը՝ ժամկոչին, լուսարարն էլ քահանային կամ ժամկոչին: Հսկող մարմիններէ ազդեցութիւնն էլ կամաց-կամաց թուլանում է: Ժողովուրդը կամենում է իր մեղքը բաժնալ թաղ. խորհրդի, երեսփոխի, քահանաների, լուսարարի, ժամկոչների, տիրացուների, դպիրների վրայ և դրանով արդարացնել իր օրէցօր սառող ջերմութիւնը դէպի եկեղեցի, բայց իրողութիւնը բոլորովին հակառակն է ցոյց տալիս, ժամանակի ընդհանուր հոսանքն է, որ ինչպէս աշխարհիս ամեն մի անկիւնի, նոյնպէս և Վանի վրայ ազդում է իր ոյժը: Վանեցին չունի այժմ այն անսահման հետաքրքրութիւնը դէպի եկեղեցական խնդիրները, որ ունէր սրանից 20—30 տարի առաջ(աւելի առաջ չերթանք): Այդ անուշ ժամանակներում կատարելապէս տիրապետում էր աւետարանական պատգամը. «Ոչ միայն հաջիւ կեցցէ մարդ, այլ և ամենայն բանիւ, որ ի բերանոյ Տեառն», իսկ այժմ այդ պատգամը յեղաշրջուել և հակառակ իմաստ է ստացել՝ «ոչ միայն բանիւ կեցցէ մարդ, այլ և հացիւ»: Արդարեւ այն երանելի ժամանակներում, վանեցին հացի խնդրով շատ քիչ էր զբաղւում, նրա մառանը հացով, զինով և ձէթով միշտ լեցուն էր: Վանեցին իր ստամոքսը պարարելուց աւելի հոգս էր տանում իր հոգին ուռճացնել աստուածահաճոյ և հոգեշահ զբաղումներով, ամին օր—հասարակ, տօն թէ կիրակի—եկեղեցի էր գնում, ջերմ եռանդով և լի հաւատով աղօթում էր, ունկնդիր էր լինում քահանաների, դպիրների անուշ եղանակներին, զմայլում

էր, հոգեկան բաւականութիւն էր գտնում, տուն դառնալիս պարապ ժամերին, մանաւանդ իրիկունները սկսում էր կարդալ կամ լսել յայսմաւուրքների, ճառքնատիրների, վարք սրբոց-նե-րի հրաշալի, հոգին դիւթող, մէկը միւսից աւելի հետաքրքրա-շարժ պատմութիւնները. նրանք, որոնք տաք տան մէջ հնարաւո-րութիւն չունէին այս պատմութիւնները լսելու, եկեղեցումն էին այդ գոհացումը ստանում, ժամերգութիւնից դուրս քահանանե-րը, տիրացուները նստում էին և եկեղեցու ատենանից կար-դում ու բացատրում էին. նրանց աւուր պատշաճի և մո-նի հերոսների պատմութիւնները. Հոգեզմայլութեան աս-տիճանին հասած ժողովուրդը ի՞նչպէս չոգևորուէր եկե-ղեցիով, ի՞նչպէս նրա հաւատը օրէցօր չբորբոքուէր. ահա այդ ոգևորութիւնն էր, որ առաջ էր բերում ժողովրդի ան-սահման հետաքրքրութիւնը դէպի եկեղեցին և դրում էր նրան հոգ տանել եկեղեցու պայծառութեան, որով նա իր կա-րողութեան չափով առատ նուէրներ էր տալիս եկեղեցուն, տեսնում էր՝ եկեղեցին պէտք ունի որևէ սպասի, նա նուիրում էր, և պէտք է ասել, որ Վանի եկեղեցիները իրանց ներկայ նիւթական կարողութեան հասել են ոչ թէ ներկայ սերունդի, այլ նախորդների այդ առատաձեռնութեան շնորհիւ: Միայն ե-կեղեցին չէր որ ժողովրդի նուէրներով բարեգալուցում էր. այլ նաև լիառատ կերպով վարձատրւում և չափից աւելի յարգանքի արժանանում էին եկեղեցու սպասաւորները — քահանայ, տիրա-ցու, դպիր, լուսարար, ժամկոչ ևայլն: Իսկ այժմ իրողութիւնը ցոյց է տալիս բոլորովին հակառակ երևոյթ. եկեղեցի յա-ճախելու սովորութիւնը մնացել է ծերունիներին, գաղթական-ներին, անգործներին, մուրացկաններին: «Ժամը, ասում են այժմ վանեցիները, մարդու փոր չի կշտացուներ»: Արդարև ժա-մավաճառութիւն է համարւում այժմ հասարակ օրերը երթալ ժամերով եկեղեցում կանգնել, հացի խնդիրը չի թողնում. 8—10 տարեկան մանուկներն անգամ հացի խնդրով են զբաղւում, իրիկուններն էլ ճրագով են տուն դառնում: Վերացուել է թէ եկեղեցիներէից և թէ տներէից և յայսմաւուրքի և նմանօրինակ հոգեշահ գրքերի ընթերցումը, մի բոլոր անգամ չունի վանեցիին այժմ այդ գրքերով զբաղուելու համար, եկեղեցական խնդիր-ներ, եկեղեցու պաշտօնեաներ իրանց վիճակով վանեցու միտքը զբաղող կարևոր խնդիրների մէջ երկրորդական տեղն են բըռ-նում: Ահա սրանից է առաջ գալիս եկեղեցու. պաշտօնեաների լքումը. լքումին յաջորդում է թերութիւն և թերութեան վրայ ծագում է ժողովրդի գանգատ. եկեղեցու պաշտօնեաները գանգատւում են ժողովրդից առարկելով թէ ջերմեռանդութիւնը

պակասել է, կրօնասիրութիւն, ժամասիրութիւն չի մնացել, իրանց յարգ ճանաչող չկայ եւայլն եւայլն, իսկ ժողովուրդն էլ գանգատուում է, թէ իր պաշտօնեաները իրանց նախորդների արժանաւորութիւնները, առաւելութիւնները չունին, թերութիւններով լեցուն են եւայլն: Այժմ թող ընթերցողը դատի և որոշի, թէ որի գանգատն իրաւացի է և որքան, իսկ մենք երկու խօսք էլ աւելացնենք վանեցիկների կրօնասիրութեան և կրօնական ներկայ համոզումների մասին: Որքան որ ահագին լեռ է տեսնուում հին և նոր սերունդների կրօնասիրութեան մէջ, որքան որ ժամանակակից հոսանքն ազդել է վանեցիկների կրօնական համոզումների վրայ էլ, բայց և այնպէս ներկայ պայմաններումն էլ մենք կարող ենք ասել թէ վանեցիկ կրօնասէր ժողովուրդ է. տօն և կիրակի օրերի առաւօտները եկեղեցիները լեցում են ժամաւորների բազմութեամբ, շաբաթ և նախատօնակ երեկոնները նոյնպէս երկսեռ բազմութիւն շտապում է եկեղեցին, իսկ հասարակ օրերի առաւօտները գործի գնացողները, ընդհանրապէս եկեղեցու մօտից անցնողները, մտնում են եկեղեցի, խաչակնքում, ծնրադրում և անմիջապէս դուրս ելնում և շարունակում իրանց ճանապարհը. իսկ եկեղեցի մտնելու դիւրութիւն չունեցողները իրանց տան մէջն են անում այդ աղօթքը և ապա սկսում են գործի: Կրօնական համոզումները ներկայիս մէջ բաւական տարբերուում են մօտիկ անցեալում գոյութիւն ունեցող հասկացողութիւններից, ժողովրդի գաղափարն այժմ համեմատաբար աւելի լայն և ուղիղ է կրօնական խնդիրներում, քան անցեալում և դա մասամբ տեղական դպրոցների և մասամբ օտար դաւանութիւնների կողմից վաճառում մոտք գործող միխիօնարութիւնների պատճառով:

Ժողովուրդը ներկայ պայմանների մէջ, իր տնտեսական ներկայ տառնապի մէջ, այնուամենայնիւ ջանք չի խնայում եկեղեցու նիւթական վիճակը բարուղեւում: 1896-ի տառնապի ժամանակ, անհատական շէնքերի հետ այրուեցան նաև Այգեւտանի 5 եկեղեցիներից երեքը. ժողովուրդը իր դառն վիճակի մէջ կարճ ժամանակից յետոյ ձեռնարկեց եկեղեցիների վերանորոգութեան և երեքն էլ առաջուանից աւելի հաստատուն և գեղեցիկ ձևով վերանորոգուեցան ժողովրդի ջերմեանդութեամբ հաւաքուած կոպէկներով:

Վանեցիկների կրօնական հասկացողութիւնների վրայ երկու միմեանց հակառակ ազդեցութիւն գործեց 1896 թուի ադէտը. ոմանք այդ ադէտը վերագրեցին իրանց մեղքերի շատանալուն և այդ դէպքը համարեցին իբրև զգաստացուցիչ միջոց (այդ համոզումն էին տարածում նաև կաթողիկ և բողոքական

եղբայրները), իսկ ումանք ընդհակառակն համոզուեցան, թէ քրիստոնէական ամենաբարձր հասկացողութիւնները, իդէալները վանեցու համար գոյութիւն ունենալուց դադարելու են...

Վանեցիները շատ հին ժամանակներից սկսած՝ սէր են ցոյց տուել դէպի վանքերը, այժմ էլ այդ սէրը բաւական վառ վիճակի մէջ գտնուում է։ Վանքերը սիրելի են նրանց համար, նախ իբրեւ ուխտատեղի—սրբավայր և ապա իբրեւ զրօսավայր։ Գուցէ նախորդ սերունդները նայում էին վանքերի վրայ լոկ մենաստանի, ուխտատեղու վրայ և տարուան մէջ միքանի անգամ մօտիկ կամ հեռաւոր վանքերը գնում էին ուխտի համար, սակայն այժմ ակնյայտնի իրողութիւն է, որ վանքերը Վանում հետզհետէ ուխտատեղիից աւելի ամարանոց դառնալու կերպարանքն են ստանում և վանքերը ուխտի երթալ—զուարճանալու իմաստն է ստանում։ Անցեալները ջերմեւանդ վանեցիներն ուխտի էին գնում հեռաւոր տեղեր, Երուսաղէմ, Էջմիածին և սահմանակից Պարսկաստանի Նախավկայ, Թադէոս Առաքեալ, ինչպէս նաև Մշոյ Ս. Կարապետ և ուրիշ հեռաւոր վանքեր։ Իսկ այժմ այդ վանքերից և ոչ մէկն էլ գնալու հնարաւորութիւն և դիւրութիւն չունին, նոյնիսկ նահանգի զանազան մասերում գտնուած վանքերն էլ յարմարութիւն չունին երթալու։ Հոգոց վանք, Տիրամայր, Նարեկ, Տ. Յուսկան Որդի վանքերը, որոնք Վանից 1-2 օրով հեռու են, սրանից 8—10 տարի առաջ, տարուայ մէջ իրանց տօնի օրերին տաանեակ հազարներով ուխտաւորներ էին ընդունում իրանց մէջ, այժմ այդ թիւը չափազանց նուազել է և գրեթէ միքանի վանքերի համար բոլորովին դադարել է, և որովհետեւ այդ ուխտադնացութեան շնորհիւ տարուայ մէջ 1—2 օրում հաւաքւում էր վանքի տարեկան եկամուտի մի որոշ մասը, այժմ այդ գումարի պակսելու պատճառով յիշեալ վանքերը գրեթէ ամայի վիճակ են ստացել։ Այժմ մնում է վանեցիներին գոհանալ քաղաքի շուրջը եղող չորս վանքերով, որոնք են Վարագ, Ս. Գրիգոր, Կարմրտր և Ս. Դսազ։ Այս վանքերը թէ իրանց անցեալով և թէ ներկայով կարևոր դեր են կատարել և վանեցիների կեանքի վրայ մեծ ազդեցութիւն են ունեցել։ Մեր նպատակից դուրս է իհարկէ սրանց անցեալի մասին որևէ խօսք ասել, իսկ ներկայի մասին անհրաժեշտ ենք համարում միքանի տող տալ։

Այս չորս վանքերը քաղաքից և միմեանցից մարդու հասարակ քայլերով 1—2 1/2 ժամ հազիւ հեռաւորութիւն ունեն։ Սրանցից ամենանշանաւորն է հռչակաւոր Վարագայ ս. Նշանի վանքը։ Այս վանքը իր անցեալի մէջ միքանի անգամ ունեցել

է իր փայլուն շրջանները, միքանի անգամ կանգնել և ընկել է, սակայն մեր այս յօդուածի մէջ մեզ համար հետաքրքիր է ամենավերջին վերականգնումը, որ տեղի ունեցաւ XIX դարու կէսերին. այդ դարի առաջին կէսի վերջերում, այս վանքը ներկայանում էր, իր նիւթական հարստութեամբ, իբրեւ ապաստան միքանի վանեցի հարուստ էֆէնդիներէ և բէյերի, որոնք իրանց ընտանիքի հետ ամառնային զուարճութիւններ կատարում էին Վարազայ հովասուն վանքում առատութեամբ և ձրիաբար վայելելով վանքի կաթն ու մածունը, եղն ու մեղրը, սերն ու կալազը: Այս ժամանակները վանեցիներէից վաւոռուն մէկ երկտասարդ—Կոլմցոյ Մկրտիչը, վարդապետ ձեռնադրուելով Աղթամարի վանքում ու կարճ ժամանակի մէջ, իր կարգակիցների հակակրութեան և հալածանքի ենթարկուելով՝ Պոլիս է ապաստանում, ուր միքանի տարի առաջ ձեռք բերած դիրքը աւելի ամրացնելով, յաջողում է 1956 թուին դեկտեմբերին դառնալ Վան և իբրեւ վանահայր Վարազայ՝ մտնել վանքը և ազատել այդ հարուստ մենաստանը անգործ վանականների և հաճոյամու աղաների շահատակութիւններից: Յաջորդ տարուն գարնան սկզբին՝ հիմնում է վանքի ժառանգաւորաց վարժարանը, ուր հաւաքւում են 25-ի չափ քաղաքացի և գիւղացի աշակերտներ, միևնոյն ժամանակ ձեռնարկւում է իր հետ բերած 70,000 զուրուշնոց փայտէ մամուլով տպարան բանալ և հրատարակել «Արծուի Վասպուրական» հանդէսը և ոգևորել ժողովուրդը այդ ամսագրի հայրենասիրական, պատմական, կրօնական, բանաստեղծական յօդուածներով: Այս երեսնամեայ շրջանի մէջ, վանքը տնտեսապէս հարստացաւ, մի ափ ամբողջ հող չմնաց, յարմարաւոր տեղերը ծածկուեցան հազարաւոր պիտանի ծառերով, և ժառ. դպրոցից էլ դուրս եկան բազմաթիւ շատ թէ քիչ նշանաւոր վարդապետներ, քահանաներ, ուսուցիչներ, թէ գրական ասպարիզի, թէ Վանի քաղաքացիների ու գիւղացիների և թէ նոյնիսկ ամբողջ հայ հասարակութեան համար, ինչպէս Արսէն վարդ. Թոխմախեանը: Խրիմեանը 1885 թ. Պոլիս հեռացուելուց յետոյ, երբ տեսնում է որ անկարող է այլևս իր վանքը դառնալ, հրաժարւում է վանահայրութեան պաշտօնից, որով 1886 թուին Վարազայ վանահայրութիւնը անցնում է Վանայ առաջ. տեղապահ Գրգորիս եպ. Ալեքթիանին: Սա և սրա յաջորդները աւելի կամ պակաս հոգատարութեամբ վարելով Վարազայ վանահայրութեան պաշտօնը, վանքը բաւական ջէն վիճակով բեռում հասցնում են մինչև համբաւաւոր 1896 թիւը: Վանի ար-

հաւիրքին Վարազն էլ մասնակից է լինում. վանքի միաբանները, աշակերտները և վանքում աշխատող մշակները, ծառաները սրախողխող են լինում, ոչխարն ու այծը, եզն ու գոմէշը թալանւում, շէնքերի մի մասը այրացաւեր լինում և վանքի իրեղէնները կողոպտւում են. մէկ խօսքով վանքը ամայանում է, կատարեալ աւերակակոյտ է դառնում: Բայց իր անունով վանեցիներին դիւթող այս վանքը, հազիւ թէ միքանի շաբաթ է մնում ամայի. ահա դեռ հազիւ խաղաղութիւն վերականգնած է, վանեցիները իրանց տան աւերակների միջից վազում են Վարազայ աւերակներին այցելութիւն տալու և հիժէ կարելի է Վարազը նորից շէն դարձնելու: Ոմանք միքանի ընդհատում են տեսնելով վանքի կատարեալ աւերումը. ոմանք ընկնում են դէս ու դէն, վարդապետ են փնտռում վանքի համար վանահայր և միաբաններ պատրաստելու նպատակով և ոչոք գտնելով՝ նոյնպէս յուսահատութեան նշաններ են ցոյց տալիս, համոզուած լինելով թէ առանց վանահայրի վանքը չի կարող որևէ կերպով կառավարուել: Բայց ժողովուրդը մտածում է և ճանապարհ գտնում է հետեւեալ կերպով—որոշում է Վարազայ կառավարութեան գործը յանձնել աշխարհականների. առաջնորդարան, պատրիարքարան ուրիշ աւելի յարմար տնօրինութիւն անելու անկարող գտնուելով՝ ընդունում են այդ ձևը և ընտրում է 7 անդամից բաղկացած հոգաբարձութիւն, որ անկախ Վանի առաջնորդարանից, պատրիարքարանի անմիջական իրաւասութեան տակ, սկսում է իր գործունէութիւնը: Ահա այդ օրուանից սկսած՝ ինչպէս Վարազը, նոյնպէս և ուրիշ շատ վանքեր անցնում են աշխարհականների ձեռքը: Նայելով աշխարհական հոգաբարձուների այս եօթնամեայ պաշտօնավարութեան շրջանի վրայ, տեսնում է, որ աշխարհականները աւելի ընդունակ և տրամադիր են վանքի թէ տնտեսական և թէ բարոյական մասը կառավարելու, քան մէկ, կամ միքանի վարդապետներ: Վարազն այժմ 20-ական թուականի Վարազից շատ աւելի լաւ միճակի տէր է. ունի ոչխար, եզ, գոմէշ. բանեցնում է արօր, գութան. մշակում է մշակելի հողերը, պահում է բաւական կանոնաւոր վարժաբան, աւերակ շէնքերի փոխարէն, այժմ ունի աւելի ընդարձակ տարածութեամբ, երկարականի, ճաշակաւոր հոյակապ շէնքեր, որոնց շինութեան մէկ մասը աւարտել է արդէն:

Վարազայ վանքի հոգաբարձուներն ընտրուած են Վանի առաջնակարգ վաճառականներից: Այժմ վանքն ունի երկու վարդապետ միաբան, որոնցից մէկը Վրդանէս վ. Տէր Սարգսեան՝ Վարազայ հին և բնիկ միաբանն է, որ վանահայրի անունով ընկած է վանքի մի խուցի մէջ և միայն եկեղեցու

ներքին գործերում ցոյց է տալիս իր վանահայրութեան պաշտօնը: Միևս վարդապետը անցած տարի ձեռնադրուեց, որը տարուայ մեծ մասը վանքից դուրս շրջում է այսուայն գիւղերը և հոգաբարձութեան հրահանգով հաւաքում է վանքի այսուայն հասոյթները կայն:

Ներկայումս Վարազն ունի ընդարձակ տարածութեամբ մշակելի հողեր, որոնք ամեն տարի հերթով մշակւում են, եղած հացահատիկները վանքի գործածութեան բաւականութիւն տալուց յետոյ, երբեմն էլ ծախում են. ունի նաև լայնատարած արօտավայրեր, մարգագետիններ, որոնցից ստացուած խոտով վանքը իր պէտքերը հոգալուց յետոյ, նոյնպէս ծախում է. ունի նաև ծառաստաններ, ուր բացի փոքր քանակութեամբ զանազան պտղատու ծառերից, կան նաև մեծ քանակութեամբ բարդի, ուռի և ուրիշ անպտուղ ծառեր, որոնց մի մասը այս վերջին 2—3 տարուայ ընթացքում կտրտւում և գործածւում է վանքի շինութիւնների մէջ: Ոչխարների թիւը ներկայումս հասնում է մօտ 300-ի, իսկ անցած տարուայ դառներից 200 հատ պիտի ծախուեն: Այս տարուայ դառների և ուլերի թիւը հասնում է 500-ի, որով ամին տարի մօտ 100 լիրայի ոչխար է ծախում միայն. ունի նաև 20-ի չափ գոմէջ և եղ. վանքը մշտապէս կերակրում է օրական մօտ 100 հոգու, որոնցից 50-ի չափ որբանոցի աշակերտներն են, իսկ մնացածները վանքի միևս միաբաններն, մշակներն պատահական ուխտաւորներն կայն:

Անցած դարնան Վարազայ և Կարմուրի վանքերի հոգաբարձութիւնները, երկու դրացի վանքերի տնտեսական շահն ինկատի ունենալով՝ որոշեցին այդ երկու վանքերը միացնել, միքանի անգամ խառն ժողովներ ունեցան գաւառային վարչութեան հետ և կանոնադրութիւն կազմելով պատրիարքարան ուղարկեցին, բայց Պոլսոյ Կենդրոնական վարչութիւնը դեռ մինչև այժմ չէ պատասխանել:

Վարազի Որբանոցը ներկայումս չունի շատ միւլթարական վիճակ, սրանից 2—3 տարի առաջ, երբ պատրիարքարանից ստանում էր պարբերաբար ամսական 20 լիրա և ուրիշ տեղերից էլ բաւական խոշոր գումարներով նուէրներ էր ընդունում, անհամեմատ աւելի լաւ վիճակ ունէր, այն ժամանակ որբերի թիւը 100-ից անցնում էր, դպրոցի մէջ պաշտօն ունէին աւելի կարող ուսուցիչներ: Իսկ ներկայ 1903/904 ուս. տարուայ սկզբում աշակերտների թիւը 40-ի է իջել, բիւզէն չափազանց սեղմուել է:

Հոգաբարձութիւնն որոշել է որբանոցին միացնել նաև Գեկտեմբեր, 1904.

հոգևոր դպրոցի եռամեայ մի շրջան, միջնակարգ ուսման ծրագրով և այդ մասին էլ դիմել է պատրիարքարանին և աջակցութիւն է խնդրել, սակայն այս հարցի պատասխանն էլ դեռ չի ստացուել: Եթէ հոգաբարձութեան այդ ծրագիրն իրականանայ, անշուշտ Վարազդ պիտի կարողանայ մեծ ծառայութիւն անել Վասպուրականի ամբողջ թեմին, ինչպէս երբեմն արել է արդէն: Իրաւի ամբողջ Վասպուրականի ընդարձակ թեմում չկայ մէկ հատ հոգևոր դպրոց, ուր կարելի լինէր պատրաստել թեմի համար շատ թէ քիչ կարող հոգևորականներ: Մեր հոգևորականների, մանաւանդ գիւղական ու վանական հոգևորականների մէջ կատարեալ տգիտութիւն է տիրում: Օտար միսիոնարութիւնները քաղաքում և մանաւանդ գիւղերում հիմնական ծրագրով դաւանափոխութեան գործը առաջ են տանում: Վարագ հոգևոր դպրոց պահելու դիւրութիւն ունի, նրան պակսում է միայն տարեկան 100 լիրայի կամ 1000 բուբլու մի գումար, մնացած ամեն յարմարութիւններն ունի: Վանում ոչմի վանք այդ յարմարութիւնը չունի:

Ս. Գրիգորի վանքը՝ Վարագից դէպի հիւսիս, շինուած Վարագայ և Շուշանից օձապտոյտ ձորամիջում՝ թէև տէր է նոյնպէս ընդարձակ վարելահողերի, արօտավայրերի և անտառակների, բայց մինչև 90-ական թուականները շատ անշուք վիճակի մէջ էր գտնուում: 1896-ի դէպքերից յետոյ, այս վանքն էլ ուշադրութեան առարկայ դարձաւ, սրա համար էլ կազմուեցաւ հոգաբարձութիւն, որ անմիջապէս ձեռնարկեց ազջիկների համար քաղաքի յարմարաւոր մի մասում որբանոց բանալ, միւս կողմից էլ վանքը զարդարել օդաստուն և դեղեցկադիր երկյարկ սենեակներով: Տիկին Նադիրեանն եղաւ ս. Գրիգորի վանքին շունչ ու կենդանութիւն տուողը, նրա բարեսէր ձեռնարկութեան շնորհիւն է, որ վանքը մինչև այժմ բարոյապէս և նիւթապէս կերակրել ու մեծացրել է 400-ից աւելի որբ և չքաւոր աղջիկներ: Այժմ այս որբանոցը 100-ի չափ որբ աշակերտներ ունի, որոնք վայելում են բաւական շատ կանոնաւոր խնամք և հոգածութիւն: Ներկայումս կարելի է ասել, որ ս. Գրիգորի որբուհիները աւելի բախտաւոր պայմաններում են գտնուում քան Վարագի որբերը: Ս. Գրիգորի որբանոցը տարեցտարի ամուսնացնում է սանուհիները, մինչև այժմ ամուսնացող որբուհիների թիւը հասնում է 7-ի:

Կարմուտի վանքը միջակութեան սահմանից երբէք դուրս չի ելել, կալուածական հարստութիւնը Վանի միւս վանքերի հետ համեմատելով միջակ է, բարոյական դիրքը միջակ է, հոգևոր վիճակը միջակ է, հոգաբարձութեան գործունէութիւնը

միջակ, վերջապէս ամեն ինչ այստեղ միջակ է: այս վանքն էլ մինչև անցած 1902 թիւը պատրիարքարանից նպաստ ստանալով պահոււմ էր 30 որբով որբանոց, սակայն նպաստը դադարելուց յետոյ՝ երբ Վարազայ հետ միացաւ, 10-ի չափ որբերին ուղարկեց Վարազ և իր օձիքն ազատեց: Կարմրուրի, Վարազի միացումը Կարմրուրի դիրքը բոլորովին պիտի նսեմացնէր, վնասը պիտի զրկուի իր դարևոր պատկառելի վեհալծիւնից, միաբանութիւնը Վարազ պիտի փոխադրուի, վանական այլ-լուծի ձայնը ընդհատ-ընդհատ պիտի հնչուի տաճարի կամարներէն տակ, ուխտաւորների բաղմութիւնը գուցէ մի քիչ նուազի և դրեթէ Կարմրուրը՝ այսպէս ասած՝ Վարազի գիւղատնտեսական կայարանը պիտի դառնայ, երկրագործական բերքերը, պարագաները Կարմրուրում պիտի ամբարուեն և Կարմրուրը քաղաքի և Վարազի միջև յարմարաւոր մի կայարան պիտի դառնայ, բայց գլխաւորը սա է, որ միացած վանքերը տնտեսապէս պիտի շահեն:

Կուսանաց սարի կրծքի վրայ հանգչող և հարաւից Վանի հովտի վրայ նայող բարձրադիր կանաչադարձ Ս. Խաչի վանքը իր քոյր վանքերի մէջ ամենահամեստն է, ամենից պարզասէրն ու աղքատն է, մէկ քառորդ դարու չափ վայելում է իրանից աւելի համեստ, մտաւորապէս աղքատ մի վանական վարդապետի վանայրութիւնը: Ունի միքանի օրավար վարելահող 30—40-ի չափ ոչխար, 7—8 հատ որբ, որբերի թուի կէսի չափ էլ հոգարարձուններ, անշշուկ կերպով պահոււմ է իր գլուխը, տարուայ ընթացքում 1—2 անգամ քաշում է իր ծոցը վանեցիկներից բաւական թուով ուխտաւորներ, որոնցից ոմանց գըլուխը ամեն անգամ պատառոտելով և արիւնոտելով իրանց մուրազին հասցնում, իր խաչ-համբոյրն և դարպասն առնում և հտ է ուղարկում:

Ահա Վանի 4 վանքերի ներկայ վիճակը: Թէև այս տեղեկութիւնները շատ քիչ և անբաւարար կարող են նկատուել, սակայն մեր նիւթի մէջ սրանից աւելին չի կարող մտնել: Արդարև վանքերի ներկայ վիճակի ուսումնասիրութիւնը կարևոր և հետաքրքրական է, բայց մենք մասնագէտներին ենք թողնում այդ, մեր վանքերը՝ մանաւանդ նրանց տնտեսական վիճակը՝ հետազոտութեան, ուսումնասիրութեան և ուղարկութեան արժանի և կարօտ են:

Վանի եկեղեցիներում չկան արձանագրութեան կանոնաւոր տոմարներ, եղածներն էլ վերին աստիճանի անկանոն վիճակի մէջ են գտնուում: Ծնունդի, պսակի, մահուան արձանագրութիւնները խառնիճաղանճ կերպով մատիտով նշանակոււմ

են քահանաների կողմից լուկ փողի հաշիւ պահելու համար եթէ չլինեւր այդ փողի հաշիւը, այդ կիսատ-պուտ արձանագրութիւնն էլ պիտի չլինէր:

Վան քաղաքը ներկայումս ունի 12 եկեղեցի (5 Այգեհատանում և 7 միացեալ՝ Քաղաքամիջում)։ 15 քահանայ, 8 լուսարար, 16 ժամկոչ։ 1902 թուականի մէջ Վանում հաշոււմ էին 2510 տուն ծուխ, պատահել է 808 մկրտութիւն, որից 420 մանչ, 388 աղջիկ։ Ապօրինի դաւակների թիւն է 14: 210 պրսակ է կատարուել, 442 մահուան դէպք է պատահել, որից 286-ը պատկանում է արական, իսկ 156-ը իգական սեռին։ Յենուելով այս վիճակացոյցի վրայ, տեսնում ենք, որ մահուան դէպքերը ծնունդի դէպքերի կէսից միքիչ աւելի են։ Թէև չկարողացանք ճիշտ գտնել թէ մեռնողների այսուայն հասակին պատկանողները քանիներորդ մասը կազմում են, բայց և այնպէս վստահաբար կարող ենք ասել, որ Վանում մեռնողների 70%¹ կազմում են մանուկները։ Այստեղ ամեն տարի զանազան հիւանդութիւններ, մանաւանդ ծաղիկ, փորահարութիւն, վարդախտ, բկացաւ մանուկների մէջ բեթլենհամական կոտորածներ են գործում։ Ներկայ տարուայ յունիսից սկսած մինչև այժմ— հոկտեմբերի վերջը, ծաղիկ և փորահարութիւն կոտորել են 500-ից աւելի մանուկներ, դեռ կոտորածը շարունակոււմ է։ Ծաղիկի պատուաստի սովորութիւնը 20 տարուց աւելի է լինում, որ մտել է Վան, և միքանի տարուց իվեր քաղաքային վարչութիւնը պատուաստի շիջուկ է բերում քաղաք և ձրի պատուաստում է իրան դիմողներին, բայց դժբախտաբար դեռ ևս վանեցի ծնողները, մասնաւորապէս մայրերը դարևոր նախապաշարումից ազատուած չեն, պատուաստին շատ կարևորութիւն չեն տալ. «պատուաստել», այդ կարգի հասկացողութիւն ունեցողների մօտ նշանակում է «Աստուծոյ դէմ մեղանչել»։ Սրանք աւելի յամառում են իրանց համոզումների մէջ, երբ տեսնում են, որ երբեմն պատուաստուածները նորից բռնում են ծաղիկով և մեռնում են։ Վանում մինչև այժմ էլ դեռ յոռի գաղափար է տիրում առհասարակ բժշկականութեան մասին, թէև հիւանդութեան դէպքերում, կարելի է ասել, միշտ էլ բժիշկների դիմումներ լինում են, բայց և այնպէս հաւատ չունին բժիշկների վրայ։ Այդ բանում վանեցիները մեղաւոր չեն, իրաւունք ունեն, Վանը մինչև այսօր բախտաւորութիւն չի ունեցել շէնք-շնորքով մէկ հատ բժիշկ ունենալու, արագութեամբ միմեանց յաջորդող քաղաքային, զինուորական, կարանդինի բժիշկները միշտ էլ ցոյց են տուել, որ շատ քիչ հմտութիւն ունին իրանց արհեստի մէջ, իսկ բողոքական միսիօնարութեան

բժիշկները մինչև որ 10 հոգի չուղարկեն «Յիսուսի բով» 1 հոգի չին կարող ազատել մահուան ճանկերից: Պատուելի Զորջ Բէյնոյց 15—20 տարի վանեցիների վրայ պրակտիկայի փորձեր արաւ, մինչև որ կարողացաւ շատ թէ քիչ փորձառութիւն ձեռք բերել իր մազերը սպիտակացրեց, բայց արդէն այժմ հեռացել է նա բժշկական ասպարէզից և գործը յանձնել է իր յաջորդ դոկտոր Ըշըրին: Այս բարեմիտ երիտասարդ բժիշկն էլ դեռ բոլորովին անհմուտ է, մինչև որ յաջողի հմտութիւն ձեռք բերել նա էլ անշուշտ պիտի հեռանայ ասպարէզից: Մէկ խօսքով Վան բժիշկ չունի, հմուտ բժշկի կարօտ է քաշում, բայց մի հմուտ բժիշկն է որ համաձայնում է Վան մանել: Մենք մեծախօսներ, պոռոտախօսներ, մարդասիրութիւն, ազնուութիւն քարոզողներ շատ ունինք, որոնք թող ներուրի ինձ ասել—միայն խաբեբաներ, կեղծաւորներ և անախրտ մարդիկ են... Պուսում այսօր դիպլոմաւոր դոկտորներ կան, որոնք Պուսոյ բազմաթիւ թերթերում ամեն օր մարդասիրաբար բժշկական յօդուածներ են հրատարակում, հրահանգներով փրկիչ հանդիսանալ են ուզում վարդկութեան, թերթերի վերջին էջերումն էլ իրանց մասին բեկլամներ են հրատարակում, թող այս կողմը գաւառացիները՝ վանեցիք, մըշեցիք բժշկի կարօտ քաշեն... Մեր բուն լենդրից շեղելու և այս կիծու խօսքերը գործածելու պատճառը ներկայումս շարունակուող մանուկների կոտորածի աղբեցութիւնն է. ամեն օր իւրաքանչիւր եկեղեցու գերեզմանատունն 4—5 մանուկ թաղւում է, քանի-քանի տներ եւ ճանաչում, որ մի շաբաթուայ մէջ զրկուել են միանգամայն իրանց 2—3 ծաղկահասակ դասակներէ:

Նկատելու արժանի երևոյթ է, որ Վանում հասակաւոր աղջիկների (10—20 տարեկան) մահուան դէպք շատ քիչ է պատահում. օր. Արարուց եկեղեցում կարողացանք ստուգել, որ այս կարգին պատկանող աղջիկների մահուան դէպք չի պատահել ամբողջ մի տարում, նոյնը կարող ենք ասել գրեթէ Վանի մասին: Աղջիկների փոխարէն բազմաթիւ զոհեր են տալիս կանայք, մանաւանդ նորահարսները: Մենդաբերութիւնը վերջին տարիներումս, բաւական մեծ թուով կոտորածներ է անում: Ասում են իբրեւ թէ սրանից 20—30 տարի առաջ ծընընդաբերութեան առթիւ պատահած մահուան դէպքերը շատ աննշան տեղ էին բռնում, սակայն այժմ այդպէս չէ: Վանում մանկաբարձ բժիշկներ չկան—միայն համայնագէտ դոկտոր Ըշըրն է, որ այդ ճիւղի մէջն էլ երբեմն փորձեր անում է. մեր ծննդաբեր կանանց բախտը յանձնուել է տառամէրների, որոնք

իրանց արհեստի մէջ ունեցած մասնագիտական հմտութիւնը ձեռք են բերել երկար տարիների ընթացքում:

Վանում չքաւորութիւնից մեռնողներ էլ շատ են պատահում: Մննդի պակասութիւն, անյարմար պատասպարան, ձմեռուայցութեամբ շատերին գլորում են դէպի գերեզման:

Սրանից 20—30 տարի առաջ Վանում հարիւրներով կարելի էր համրել 100, 110 և նոյնիսկ 120 ամեայ ծերունիներ, իսկ այժմ գրեթէ շատ հազուադիւստ են այդ հասակի պատկանողները: Վանի ծերունիները ներկայումս հասնում են միջին հաշուով 60—70 տարուան, 70-ից անցնողները շատ փոքր թիւ են կազմում:

Վանի օդն է, որ իր բնակիչների կենցաղավարութեան անյարմար պայմանների մէջ շատ թէ քիչ նպաստաւոր պայմաններ է ներկայացնում առողջապահական պահանջների մէջ: Այլապէս կարելի է ասել, որ մահուան դեպքերը պիտի կրկնապատկուէին և եռապատկուէին. բնութիւնը վանեցիկների միակ և ամենահմուտ բժիշկն է: Երբեմն ամառուայ ընթացքում, երբ տաքութեան աստիճանը մի քիչ բարձրանում է, տիֆ, ինֆլուէնցա և փորահարութիւն (լուծ) սկսում են իրանց կոտորածները: չեն խնայում ոչ մանուկի, ոչ պատանիի և ոչ երիտասարդի. բարեբախտաբար, շատ շուտ-շուտ չենք հանդիպում այդպիսի տարիներին:

XXV

Բողոքական միսիոնարութիւն. Պարտ ընկերութեան մտնողները Վանում, զործունէութեան սկիզբը. առաջին քայլերը. ձեռք առնուած միջոցները. նոր շրջան և ոգևորութիւն. 1895 թիւը. Ջորջ Բէյնսլիի զործունէութիւնը. բողոքական միսիոնարութեան զործունէութեան վնասակար և օգտակար կողմերը. որբանոցը. Զ. Բէյնսլիի նկարագիրը. բողոքականացածների նկարագիրը. բուն մեծազորութիւն. միսիոնարական հաստատութիւնները:

Բողոքական միսիոնարութիւնը վաղուց է ոտք կոխել թիւրքիայի հողի վրայ, բայց գրեթէ ուրիշ ոչ մի ազդից ընդունելութիւն չգտնելով՝ հայ ժողովուրդը միայն գրկաբաց ընդունեց այդ նորամուտ կամ նոր մոդայի վարդապետութիւնը: Աւելի քան $\frac{1}{3}$ դար լինում է, որ օսմանեան պետութիւնը հայ բողոքականութիւնն առանձին համայնք է ճանաչում և հաստատել է հայ-բողոքականների համար ազգապետութիւն: Պոլսի մէջ բողոքական քարոզիչները արմատ հաստատելուց յետոյ՝ սկսեցին ճիւղեր արձակել դէպի գաւառները. այդ ճիւղերից մէկը,

վերջապէս 1872 թուին յանուն Ամերիկայի Պորտ ընկերութեան՝ մուտ գործեց նաև Վանում: Առաջին առաքեալներն եղան երկու պատուելիներ՝ Բէյնոլց և Բարնըմ: Ինչպէս ամեն տեղ, նոյնպէս և Վանում բողոքական միսիօնարութիւնը իր պրոպագանդան գործնական ճանապարհի վրայ ձգելու նպատակով ձեռք զարկեց կրթական գործին: Վանեցիների ազգային կրթական գործը շատ տխուր և անկերպարան վիճակի մէջ էր գտնուում այդ ժամանակ: Միսիօնարները կարճ ժամանակի մէջ ձեռնարկում են Այգեստանում և Քաղաքամիջում ջոկ-ջոկ բանալ իգական և արական սեռի համար վարժարաններ: Վանեցիները սկզբում շատ անտարբերութեամբ են վերաբերում դէպի այդ մօրուքաւոր պատուելիները, ծիծաղում են նրանց մօրուքների, գըլ-խարկների և լեզուի վրայ. սակայն Քրիստոսի անուան համար Ամերիկայից Վան հասնող Առաքեալները այդ անարգանքներից Քրիստոսաւանդ պատուէրի համաձայն չեն խրտնում. հաստատամտութեամբ շարունակում են 6—7 տարի իրանց գործը և ահա կամաց-կամաց իրանց կիրակնօրեայ ժողովներին ճարում են բաւական թուով հանդիսականներ: Չտես, խեղճ ու կրակ վանեցիների աչքը շլացնելու համար ամեն միջոց գործ են դրնում դպրոցը արտաքուստ փայլուն ցոյց տալու. էլ քարտէզներ, էլ գոյնզգոյն ջրաներկ պատկերներ, էլ խորհրդաւոր վերտառութիւններ չմնաց, որ չմտցրին իրանց դպրոցներէ. և ժողովարանի մէջ: Միսիօնարութեան կրթական այսօրինակ մեթոդով և զբաւիչ եղանակով ժողովրդի սիրտը կամաց-կամաց սկսան գրաւել, կրթական գործի չափ ոյժ տուին նաև աւետարանական կամ քարոզչական ձիւղին, ինչպէս նաև բժշկական կարևոր մասին: Այսպէս օր. Դոկտոր-Պաստօր Բէյնոլցը մէկ կողմից վարում էր դպրոցի տեսչութեան պաշտօնը, միւս կողմից կիրակնօրեայ ժողովներում ստանձնում էր քարոզչի դերը. միաժամանակ իբրև բժիշկ ամեն օր վազում էր դէսուդէն հիւանդներին բժշկելու կամ «Յիսուսի քով զրկելու»: 90-ական թուականներին, բաւական թուով՝ ժողովարանի սիրողներ կային, 8—10 հոգի մասնակցում էին հաղորդութեան, 1—2 ընտանիք էլ ընդունել էին պաշտօնապէս բողոքական դաւանութիւն: Սակայն միսիօնարութիւնը գոհ չէր իր վաստակից, 20—22 տարում հազիւ թէ 22 հատ անդամ էր ճարել՝ այնինչ հազարաւոր դուարներ էին ծախսուել, տասնեակներով քարոզիչներ եկել՝ քարոզել՝ ու գնացել էին: Ամէն անգամ ժողովրդի մէջ պատուելիները գնազատ էին յայտնում վանեցիների ապերախ վարմունքի դէմ, կշտամբում էին նրանց ընթացքը, վըշտանում էին տեսնելով, որ հակառակ իրանց անձնուէր ջան-

քերին և եռանդին, վանեցիները չեն ուզում ուղիղ ճանապարհի վրայ գալ: Բայց ահա հասաւ 1895 պատմական թուականը. տնտեսական տազնապը վանում իր բարձրագոյն աստիճանին հասաւ. Ամերիկայից և Եւրոպայից առատութեամբ գումարներ ուղարկուեցան Պորտ ընկերութեան վանի մասնաճիւղի հասցէյով՝ վանեցի կարօտեալներին օգնելու նպատակով: Պաստեօր Բէյնուլցը ընդարձակ գործարան բացաւ և սկսեց հազարաւորներ զործ և նպաստ տալ. այդ դրութիւնը շարունակուեց մօտ 4 տարի, մինչև 1898 թուի վերջերը. մինչև այդ ժամանակները, ծաղրի և նախատինքի ենթակայ եղող պատուելիները ահա վանեցի գիւղական և քաղաքացի հասարակութեան աչքում այժմ դառնում են սուրբ, փրկիչ և ահա այս կերպով Քրիստոսի բախտը բացւում է. բաւական թուով վանեցիները մօտից շրջում ունենալով բողոքական քարոզիչներին հետ, հոգևոր վերանորոգութեան պէտք են զգում: Այժմ կարելի է համբել ամբողջ վանի նահանգում մօտ 100-ի չափ բողոքական անդամներ. բողոքական ընտանիքների թիւը հազիւ թէ 10-ի հասնի:

Բողոքականութիւնը յիշեալ 1895 թուից սկսած մինչև այժմ շատ փայլուն գործունէութիւն է ցոյց տալիս, առաքելական գործը շատ ընդարձակուած է, 15—20 տարի առաջ ցանած սերմերն էլ սկսել են բողբոջիլ, ծիւեր տալ և տարածուել:

Պրոպականդայի գործը ընկած է յաջողութեան ճանապարհի վրայ, իր շէնքը այլևս հաստատուն հիմքերի վրայ դրուած է: Այսօր բազմաթիւ դպրոցներ ունի քաղաքի և Հայոց Զորի, Գաւաշի, Շատախի, Արճէշի մէջ: Այդ դպրոցների վարիչները միսիօնարութեան ձեռնասուն սաներն են, որոնք 7—8 տարի բողոքական շրջանակի մէջ գիշեր ու ցերեկ ապրելով բարոյական և նիւթական անունդ միանգամից ստանալով, այսօր երախտագիտաբար պարտաւոր են ծառայել իրանց հոգևոր ծնողին—մայր դպրոցին:

Պաստեօր Ռէյնուլցը մօտ 30 տարի է լինում, որ պրոպականդայի գործով վան է գտնւում իր տիկնոջ հետ: Այս անձը մարմնացած գործունէութիւն է, երբեմն վարում էր թէ տեսչի, թէ քարոզչի և թէ բժշկի պաշտօն. թէև այժմ բժշկութիւնը մի ուրիշ յանձնուած է, բայց դրա փոխարէն իր վրայ է ծանրանում բողոքական շրջանակի ամբողջ գործը. միսիօնարութիւնն այժմ միայն պրոպականդայով չի բաւականանում, 1895 թուից սկսած՝ բացել է որբանոց. որբանոցի սաները ուսման հետ սովորում են նաև միքանի արհեստներ, ջուհակութիւն, կօշիակարութիւն, մուճակագործութիւն, փականագործութիւն և այլն և այլն: Այդ երկսեռ որբանոցի և բազմաթիւ արհեստա-

նոցի մատակարարական և ելամտական բարձրագոյն իրաւասութիւնը Բէյնոյցին է պատկանում:

Անշուշտ հարցնողներ պիտի լինին թէ բողոքական միաօնարութիւնը Վան մտնելով վանեցիներին աւելի ֆնասել թէ օգտակար է եղել Այդ հարցին այսպէս կարող եմ պատասխանել: Եթէ իբրև ազգային եկեղեցու բարոյական շէնքի նախանձախնդիր՝ նայենք բողոքականների գործունէութեան վրայ, պիտի տեսնենք որ մեր եկեղեցին ֆնասուում է նրանց գործունէութիւնից, դաւանական պառակտումն նորանոր դժբախտութիւններ կարող է առաջացնել Վանի հայ հասարակութեան մէջ, ինչպէս եղել է դա տաճկահայ շատ ուրիշ թեմերում, հայր մի դաւանանքի պատկանելիս չի կարողացել համերաշխ ապրել, ուր մնաց միքանի դաւանանքի բաժանուելիս: Լուսաւորչական, բողոքական, կաթոլիկ հասարակութիւնների մէջ յաճախ պատահել են անմիտ, դատարկ բայց իրանց հետեւողով՝ աղէտալի և խիստ ֆնասակար վէճեր: Նոր դաւանանք ընդունողները, լինին դրանք բողոքական թէ կաթոլիկ, երևակայում են իրանց բառի բուն նշանակութեամբ «վերանորոգուած», սրբացած և երկնքի յաւիտեանական թաղաւորութեան փառքը վայելելու միակ արժանիք ունեցողներ»: Նայում են իրանց «անուղղայ, խաւարի մէջ խաբխափող, ամբարիշտ» արեւակիցների վրայ, իբրև գեհննի արժանի ժառանգների վրայ: Սա խնդրի բարոյական ֆնասակար կողմն է: Իսկ միւս կողմից եթէ նայելու լինենք խնդրի վրայ, պիտի տեսնենք որ բողոքական միաօնարութեան մուտքը Վանում վանեցիների համար ունեցել է մեծամեծ բարիքներ և օգուտներ:

Նախ՝ կրթական գործում մենք տեսնում ենք որ բողոքական դպրոցները վանեցիներին ստիպում են ուշադրութիւն դարձնել իրանց անկերպարան վիճակի մէջ անուանական գոյութիւն ունեցող դպրոցների վրայ: Բողոքական դպրոցները սկզբից մինչև այժմ մրցում են առաջ բերում իրանց և լուսաւորչական դպրոցներում:

Միսինարական դպրոցները Վանի ծխական դպրոցներից աւելի նիւթական յարմարութիւններ ունենալով կարողացել են քառորդ դարում ձրի կրթութիւն տալ հազարաւոր չքաւոր հայ զաւակներին: Այս դպրոցները վերջին 8—10 տարիներում աւելի դործնական ծրագրի են հետևում: Դպրոցներին կից բացուած է երկսեռ որբանոց, ուր հազարից աւելի որբեր և որբուհիներ տարիներով պատսպարուելուց, կերակրուելուց և ուսում ստանալուց յետոյ սովորում են իրանց բնական հակումներին համեմատ յարմար արհեստներ. որբանոց-

ների համար ամենակարևոր կէտը սա է: 1895 - 96-ի աղէտնե-
րից յետոյ, երբ Թիւրքիայում հազարաւոր որբերի համար պա-
տրապարաններ բացուեցան թիւրքահայ քաղաքների, գիւղերի
վանքերի մէջ, թիւրքահայերի կենտրոնական վարչութիւնն—
Պոլսի պատրիարքարանն որբանոց ստեղծ ըմբռնեց՝ այնպիսի
մի պատասպարան, ուր կարելի է հաւաքել որբեր և նրանց տալ
հաց և 3—4 տարուայ վերացական կրթութիւն. արդեօք այդ
չէ՞ պատճառը որ այդ որբանոցների արած ծառայութիւնն
այսօր շատ քիչ աչքի է ընկնում: Վանի նահանգում բացուե-
ցան նպաստընկալ (գլխաւորաբար Ջանշեանի անուամբ) որբա-
նոցներ Նարեկի, Վարագի, Կարմընւորի, ու. Գրիգորի, Բաշկա-
լէի կայլն մէջ, նրանցից ուսանք 4—5 տարուայ չափ իրանց
գոյութիւնը պահելուց յետոյ այժմ արդէն փակուած են. իսկ
ուսանք այժմ էլ շարունակւում են: Ծշմարիտ է, որ այդ որբա-
նոցներում պատասպարուողները բախտ ունեցան թշուառութեան
ճիրաններից ազատուելու, բայց ապահով ապագայի չկարողացան
պատրաստուել, ահա այստեղն է կայանում ազգային և բողոք-
քական որբանոցների ամենախոշոր տարբերութիւնը, բողոքա-
կանների որբերից շատերն 3—4 տարի որբանոցի մէջ որևէ
արհեստի ծառայելուց, իրանց շրջանն աւարտելուց յե-
տոյ, անմիջապէս Վանի շուկան են մտնում, 1—2 տարի էլ
այսուայն արհեստանոցներում աշակերտելուց յետոյ, տէր են
դառնում արհեստի և այդ կերպով շատ թէ քիչ ապահովում են
իրանց վիճակը, այդ բախտն ունեն ոչ թէ միայն որբերն այլ
նաև որբուհիներից շատերը, որոնք սովորում են մասնաւորա-
պէս ոստայնակութեան դոքագործութիւն կոչուած ճիւղը: Ար-
դէն ուրիշ առթիւ ասել եմ թէ Վանի իգական սեռի մէջ տա-
րածուել է ջուլհակութեան արհեստը. ահա բողոքականների
շրջանակն եղաւ գլխաւոր զարկ տուողն այդ բանին, բողոքա-
կանների ամուսնացած որբուհիներից շատերն այսօր իրանց
ամուսիններին զգալի կերպով օգնում են:

Բողոքականների վանեցիկներին ցոյց տուած օգուտների
մէջ յիշելու արժանի է նրանց բժշկական ճիւղի մէջ ունեցած
ծառայութիւնը, որի սկիզբը նոյնքան հին է, որքան բողոքա-
կանութեան մուտքը: Ծշմարիտ է, Պորտ ընկերութիւնը մինչև այժմ
դեռևս չի կարողացել տալ վանեցիկներին փորձ, հմուտ, մասնա-
գէտ բժիշկներ, բայց անուրանալի է որ դոկտոր Բէյնոյց և դոկտոր
Լըբը հարկւրաւոր վանեցիկներ են ուղարկել Գրիստոսի մօտ
իրանց արուեստի թէօրիան գործնականացնելու համար. բայց
և այնպէս անուրանալի է, որ շատ պարագաներում օգտակար
եղել են, գոնէ բողոքականների դեղարանը իր թարմ և բազ-

մատեսակ դեղերով խիստ կարևոր տեղ է բռնում: Վանն արդէն երկու դեղարան ունի, մէկը քաղաքայինն, է իսկ միւսն էլ սա. առաջինը վերջինի հետ երբէք չի կարող մրցել: Մինչև անցած տարի բողոքական միսիօնարութիւնն ունէր նաև մի փոքրիկ հիւանդանոց 7—8 մահճակալով. այս կողմից շատ նեղութիւն էին քաշում, այս տարի վերջապէս այդ թերին էլ լրացուցին, շինեցին եռայարկ հոյակապ և ընդարձակ մի հիւանդանոց, որ պատիւ կարող է բերել բողոքականներին: Վանը չունի հասարակութեան համար քաղաքային հիւանդանոց, թէև մշակում է այդ գաղափարը, սակայն դեռ իրագործուելուց հետո է երևում:

Բողոքական միսիօնարութիւնը տնտեսապէս ուրիշ կերպով էլ օգտակար է լինում վանեցիներին: Խնչպէս ասել եմ իր տեղում, Վանը ներկայումս ենթարկուած է տնտեսական խիստ տաճնապալի վիճակի. երևումտի անհաւասարակշռութիւնն չափազանց նկատելի է. այս դրութիւնը շարունակում է 6—7 տարիներից ի վեր, այս կերպով Վանը չափազանց ընկած է և աւելի պիտի ընկնէր, եթէ Պորտ ընկերութեան Վանի մասնաճիւղը բաւական խոշոր գումարներ Ամերիկայից և Եւրոպայից Վան մոցնելու գերը չունենար: 1895 թուից սկսած մինչև այժմ միսիօնարների ձեռքով աւելի քան 200,000 օսմ. լիւրայ փող է մտել Վան: Ներկայումս տարեկան 10-12,000 օսմ. լիւրայ մտնում է: Կարծեմ փոքր թիւ չէ կազմում այս գումարը Վանի աղքատիկ երևատի բիւտջէի մէջ:

Ահա բողոքական միսիօնարութեան Վանում ունեցած գործունէութեան ամենահամառոտ նկարագրութիւնը: Այժմ թող թէոլոգներն և էգոնոմիստները լուծեն այս հարցը, թէ բողոքականները վնասէլ են թէ շահեցրել են վանեցիներին, ներկայիս մէջ օգուտ են տալիս նրանց, թէ վնաս են հասցնում:

Այսպէս թէ այնպէս բողոքականն իր արմատը հաստատել է Վանում: Ծերունի Բէյնոյց իր կեանքի վերջին օրերում պիտի միսիթարուի տեսնելով այնքան չարչարանքներով ցանած սերմերի բեղմնաւորումը: Եւ եթէ Պորտ ընկերութիւնն յաջողի Վանում վերանորոգուած մի համայնք ունենալ, պէտք է խոստովանել, որ այս պատեօրի հաստատակամութեան, համբերատարութեան շնորհիւն է: Այս 30 տարուայ ընթացքում Պորտի կողմից շատ առաքեալներ ուղարկուեցան Վան, բայց նրանք չկարողացան տոկալ, դիմանալ, կամ այնքան անձնուրաց կերպով չկարողացան իրանց գործին տէր մնալ. ոմանք անձնական պատճառներով, ոմանք յուսահատութիւնից, ոմանք դոկտոր Բէյնոյցի բռնած դիրքից ձանձրանալով թողին հեռա-

ցան: Միայն Բէյնուլը և իր տիկինն որոշել են Վանում թաղուել: Շատ հետաքրքիր է իմանալ թէ ինչպէս մէկն է այդ պատեօրը: արդարեւ աննշան մի առաքեալ չէ այդ անձը: վայելում է Պորտի կատարեալ վստահութիւնը: նրա դիւթիչ գրիչը Պորտի առաջ հրաշք է կատարում, վստահացնում են ինձ, որ այս պատուելին մանաւանդ վերջին 10 տարիներում, որեւէ մերժում չի ստացել Պորտից իր արած բազմաթիւ առաջարկութիւններէ, խնդիրներէ մէջ: շատ հակառակորդներ է ունեցել Վանում իր դէմ, հակառակորդներ, որոնք անձամբ Պորտի առաջ մեղադրել են նրան, բայց այդ բոլորին յաղթել է նա իր զօրեղ գրչով և խելքով: Վանեցիներին եթէ հարցնելու լինէք թէ ի՞նչպէս մէկն է Բէյնուլը ձեզ պիտի պատասխանեն թէ այդ պատուելին կեղծաւոր, խորամանկ, վերին աստիճանի կրօնամուկ և նեղ հայեացքներէ և գաղափարներէ տէր մի անձնաւորութիւն է: Եթէ վերանորոգուած համարուածներին, այսինքն բողոքական վանեցիներին այդ հարցումն անէք, պատասխանը սա պիտի լինի: «դոկտօր Բէյնուլը վերին աստիճանի ուղղամիտ, արգարախոհ, ազատամիտ մի անձ է»: Իսկ մենք այս համոզումն ենք գոյացրել Բէյնուլցի նկարագրի մասին:—Իր քարոզութեան առաջին տարիներում կատարեալ ամբրիկացի բարոյիչ էր: դէպի վանեցիները վերաբերում էր շատ քաղցրութեամբ, ուղամտութեամբ և խորագիղութեամբ, սակայն կամաց-կամաց՝ ապրելով Վանի մթնոլորտում, շփում ունենալով վանեցիների հետ՝ ազդուեցաւ և իր բնաւորութեան մէջ իրաւ է անհաճոյ կողմերը շատցան, որից սակայն վանեցիները զանգատելու իրաւունք չունին... Այժմ պատեօր Բէյնուլը Յիսուսի առաքեալներին տուած պատուէրի կէսն ունի, այսինքն օձի խորագիտութիւն: Ճշմարիտ է որ չափազանց կրօնամուկ է և պահպանողական, ստկայն իր այս գաղափարն էլ բաւական փոփոխութեան կամ ճիշտ կը լինի ասել անուանապէս սրբազրութեան ենթարկուած է: Այժմ գոնէ ցոյց է տալիս թէ համոզուած է սա ճշմարտութեան հայերին «վերանորոգելու» համար չպէտք է աշխատել նրանց բոլորովին հեռացնել իրանց դարեւոր եկեղեցական աւանդութիւններից, զգուշութեամբ պէտք է վերաբերուել դէպի Լուսաւորչի, Ներսէսների, Սահակների և Մեսրոպների անունները:

Այժմ տեսնենք թէ «վերանորոգուած»—այսինքն բողոքականացած հայերը ի՞նչ նկարագիր ունեն: Տեսնում ենք, որ չնչին բացառութեամբ սրանք բաւի բուն նշանակութեամբ զգուելի նկարագրի տէր են, վերին աստիճանի կեղծ, խաբեբայ, և անազնիւ են, շատերն իրանց անձնական շա-

հի համար բողոքական անունն են կրում իրանց վրայ, ումանք էլ իրանց օտարասիրութեան պատճառով «վերանորոգուած» են, որպէսզի իրանց «հին գլուխ» լուսաւորչական արիւնակիցներին անուանեն «տգէտ, մեղաւոր և խաւարամիտ, նախապաշարուած, մոլորուած, սատանայի ծառայ» ևայլն ևայլն:

Պահանջել վանեցիներին լինել «կատարեալ, որպէս Հայրն երկնաւոր» — դա անստուծիւն է, եանկիւնների հայրենիքում անգամ այդօրինակ գերմարդ գտնելն անկարելի է, ուր մնաց Վանում: Բայց մարդասիրաբար օգնել չքաւոր վանեցուն կրթութիւն, մտաւորապէս զարգանալու, դա շատ ազնիւ գործ է և շրնորհակալութեան արժանի: Վանի միսիօնարութիւնն սկզբում չէր ուզում հաշտուել այդ մտքի հետ, սակայն տարիների ընթացքում փորձուելով կամաց-կամաց համոզուեց, և այժմ բաւական տարբեր ծրագրով ուզում է օգտակար լինել վանեցիներին, միևնոյն ժամանակ աստուածահաճոյ գործեր կատարել: — Դպրոցի ուսումնական ծրագիրն տարեցտարի կանոնաւորել, բժշկական գործն աւելիեալել ընդարձակել, անկարողներին ձրի դարման և դեղ մատակարարել, անոք և անճար որբեր հաւաքել մոռացուած գիւղերի այսուայն անկիւններին, նրանց պատսպարել, նիւթական և բարոյական հաց տալ, ծանօթացնել վանեցիներին գիտութեան կատարած հրաշքների հետ, ահա օրինակելի գործ...

Առանց հիացումի և ոգևորութեան անկարելի է մտնել Այգեստանի Աւօի դար կոչուած՝ գեղեցկադիր և օգուէտ բլուրի վրայ ձգուած ընդարձակ շէնքի պարիսպների դռնից ներս: Կարծես թէ մտնում էք մի փոքր քաղաք, ուր ամեն ինչ կարելի է գտնել: Միքանի ժամ հարկաւոր է միսիօնարների այդ «կօնախի» զանազան մասերը շրջելու և նրանց հետ ծանօթանալու համար: Անկարելի է նկարագրել այստեղ այդ հսկայ շինութեան մասերը, ձեզ ապշեցնող և հիացնողն ոչ թէ շէնքի գեղեցկութիւնն կամ ճարտարապետական ոճն է, ոչ, դա մի փնտռէք, որովհետև շինութեան զանազան մասերն զանազան ժամանակներում շինուած լինելով ներդաշնակութիւնից բոլորովին զուրկ են, դրա փոխարէն դուք տեսնում էք խառնիխառն ձգուած բազմաթիւ պարզ, բայց իրանց բովանդակութեամբ շատ պիտանի հողաշէն հաստատութիւններ: Այստեղ միսիօնարութեան հնաշէն ժողովարանի — որ միաժամանակ ծառայում է իբրև սերտարան դպրոցի աշակերտների համար — վարի յարկում գետեղուած են դասարանները, դպրոցական կարէնէաները, այնտեղ միմեանց դիմաց կան միքանի ուրիշ երկյարկանի շէնքեր, որոնց վերի յարկերը ծառայում են իբրև

ննջարան գիշերօթիկ որբերի համար, իսկ ցածի յարկերը իբրև ճաշարան, շտեմարան, բաղնիք, փուռ կամ թոնրատուն և զանազան արհեստանոցներ, ուր 100-ից ավելի որբեր իրանց վարպետների հրահանգների համեմատ վարժութիւններ են առնում այսուայն արհեստի մէջ, մեծ ոգևորութիւն է տիրում մանաւանդ ջուլհականոցում, ուր 13 հատ դէզգեհաճ կայ դօրի համար, նրանց դիմացի պատի առջև բարձր դիրքի վրայ շարուած են նոյն թուով ճախարակներ, որոնց առաջ նստել են որբուկներ և որբուհիկներ և համբերատար ոգով պտըտցնում են մանիչը, մանում են և մանում. միքիչ հեռուն տարածուած է ուրիշ երկյարկանի մի շէնք, դա էլ աղջկանց վարժարան, աղջկանց որբանոց, ննջարանն է. միսիօնար պատուելիների և վարժուհիների բնակարաններից դուրս ավելի հեռու կանգնած է գերմանական որբանոցը, որի երկյարկանի շէնքը անցած տարի հիմնուեց, աւարտուեց. գերման բարերարների անունով որդեգրուած որբուհիկները հաւաքուած են այդ շէնքի մէջ. դէպի արևմուտք բարձրանում է մի ուրիշ հոյակապ շէնք, որ իր ծաւալով և դիրքով ամենահսկան է, դա էլ հիւանդանոցն է, որի եռայարկ շէնքի հիմքը անցած տարի դրուեցաւ և գրեթէ աւարտել է, ամենաառողջ մարդն անգամ այս շէնքի վերին յարկում շուռ գալիս պիտի նախանձի հիւանդների վայելած տեսարանին և ծծած օդին և ցանկութիւն պիտի ունենայ այդ սենեակներում պտկելու քախտն ունենալու համար հիւանդանալ: Հիւանդանոցից դէպի հարաւ պարսպապատի վրայ շինուած է միայարկանի դեղարանը, որ զարդարուած է լւրդապական դեղատոնների կատարելութեան հետ մրցող բազմատեսակ և թարմ: Դեղերով, դեղարանի վրայ այս տարի շինուեց մի ուրիշ դահլիճ էլ, որ պիտի ծառայի իբրև գրադարան-ընթերցարան: Դէպի հիւսիս բաւական երկար հեռաւորութեան վրայ բարձրանում է մի ուրիշ երկյարկանի շէնք, որ իր պատուհանների չտեսնուած մեծութեամբ այցելուի ուշքը դրաւում է, դա էլ բողոքականների նոր ժողովարանն է, որի հիմքը այս տարի ձգուեց, և ծախքը հանգանակուեց մասամբ տեղացի ճեկեղեցու անդամներից: Դարձեալ դէպի հիւսիս կան ուրիշ վարժու շէնքեր, ուր պատսպարուած են որբերի մի մասը: Էլ հեռուն չերթանք: Սրանք էլ բաւական են Պորտի անուան մի փառաւոր պսակ հիւանդու համար: Ծշմարիտ մարդասիրութիւն, քրիստոնէական մարտուր գործունէութիւն, ահա այս շէնքերի տակն է երևում: Ահա թէ ինչպէս է կայանում Վանի բողոքական միսիօնարութեան անդուգական մեծագործութիւնը: Արդեօք այդ շէնքերի մէջ տիրող եռուզիւրը հազարապատիկ ավելի տպաւոր-

բիչ չէ, քան բողոքականութեան քարոզած աւետարանական ամենալսեմ արտայայտութիւնները կամ Դաւիթի սաղմոսների հետևողութեամբ պատրաստուած անտանելի, ձանձրալի անհամ-անհոտ և անմիտ հոգեշունչ (!) երգերը: Ուրախութեամբ յայտնում ենք, որ Պորտը իր գործնական ուղղութիւնը աւելի և աւելի ընդարձակելու հետամուտ է: Մէկ շաբաթ առաջ սայլերը ճոճուալով Վան քաղաք հասցրին հալարտ միսիօնարութեան սեփականութիւն կազմող մի մեքենայ, որի պաշտօնը պիտի լինի գարի աղալ, տախտակ կտրել և ջուր քաշել վիր:

XXVI

Կաթոլիկ միսիօնարութիւն. Դոմինիկեան կրօնաւորների մուտքը Վանում. գործունէութիւն մինչև 1896 թիւը. հայր Ջարմըտանի դոմարները. ոսկիների զննդ-զննդիւնը և վանեցիկների հոգու փրկութիւնը. սով և կաթոլիկութիւն: հայ-կաթոլիկ առաջնորդութիւն Վանում. «փարա վար, կաթոլիկ վար, փարա հօխ, կաթոլիկ հօխ»: հայ կաթոլիկ մատուռներ. գործունէութեան արդիւնքը. վանեցու հայեցքը ներկայումս դաւանական խնդիրներում:

Ամերիկեան միսիօնարութիւնն արդէն իր արմատը հաստատել էր Վանում, երբ 1880-ական թուերին Թիւրքիոյ բոլոր շատ թէ քիչ նշանաւոր հայակենդոն քաղաքներում բոյն դնելուց յետոյ, կաթոլիկ դաւանութիւնը դոմինիկեան կրօնաւորների ձեռքով փորձում է Վանումն էլ սկսել իր պրոպագանդան: Առաջին անգամ իբրև առաքեալ Վան են մտնում երկու կրօնաւորներ, պէճ Դիւպլան և պէճ Ժազ: Սրանք Այգեստանի ս. Յակոբի թաղամասում իրանց բնակութիւնը հաստատելուց յետոյ, թէև ձեռնարկութիւններ անում են պրոպագանդայի գործը առաջ տանելու համար, սակայն Ամերիկեան միսիօնարութեան նիւթական և բարոյական կարողութիւնից զուրկ լինելով՝ տանեակ տարիներ են անցնում և մազի չափ գործ չեն կարողանում տեսնել, միայն միսիօնարութեան նշանով որ ծըխախտի Րէփի ընկերութեան Վանայ մասնաճիւղը կազմող օտար քաղաքացի (մեծ մասամբ կարնեցի) հայ կաթոլիկ անգամները չունենալով հայ-կաթոլիկների համար յատուկ աղօթատեղի և հովիւ, իրանց հոգևոր պէտքերի համար դիմում են իրանց լատինական եկեղեցուն:

Դոմինիկեան կրօնաւորների այս անպատու գործունէութիւնը տևում է մինչև հոշակաւոր 1896 թուի աշունը: Ամերիկեան միսիօնարութիւնը արդէն մէկ տարի առաջ սկսած էր իր նպաստի գործը բուռն ոգևորութեամբ, երբ դեռ դոմինիկեաններէ տեղական ներկայացուցիչները անշարժութեան մատնուած,

երբեմն-երբեմն միայն իրանց ատամները կրճտում էին տես-
 նելով նրանց ոգևորութիւնը, սակայն ինչպէս ամբողջ հայերին
 նոյնպէս և վանեցիկներին «հոգեպէս ուղղութեան բերող» 1896-ի
 աղէտը, վերջապէս գործի ճանապարհ բացաւ հոգևոր պէտքերի
 համար: Ահա 1896 թուի աշնան հանգուցեալ պէտ Նիւպլանին,
 փոխարինող պէտ Սիմոնը հապճեպով ելնում է Վանի մօտիկ գիւ-
 ղերը և հազարաւորների միջից 27-ի չափ որբեր հաւաքում է
 և բերում է տեղաւորում է իրանց ծախքով հոգացող որբա-
 նոցի մէջ և ապա ձեռնարկում են նաև հաւաքել աղջկանց պա-
 տրասպարանի համար 30-ի չափ որբ աղջիկներ, սկզբում միայն
 նրանց պատասպարան տալով և նիւթական պէտքեր հոգալով,
 իսկ քիչ յետոյ նաև միացնում են դրան ձրի կրթութիւն: Ա-
 հա այս գեղեցիկ առիթը հնարաւորութիւն է տալիս կրօնաւոր-
 ներին մի քիչ աջ ու ձախ քարոզութիւններ անել և կաթոլիկ-
 ներ պատրաստել. դարձեալ պէտքերի գործունէութիւնը մնում
 է խիստ սահմանափակ վիճակի մէջ պապական փարախին դիմող-
 ների թիւը տակաւին շատ աննշան և գրեթէ 0-ի հաւասար է.
 1898-ի յայտնի սովը գալիս է դոմինիկեաններին օգնելու: Սո-
 ված վանեցիկների աղաղակը հասնում է երկինք, քարացած
 սրտերն անգամ շարժւում են: Հայր Շարմլտան Եւրոպայի մէջ
 սկզբում լոկ մարդասիրութեան անուան տակ և քիչ յետոյ «մո-
 լորուած հայերի հոգիները փրկելու» նպատակով հազարաւոր
 մարդասէրներից հաւաքած գումարները՝ 20,000 լիրայի չափ
 (մօտ 400,000 ֆրանկ) արագաբար սկսում է փոխադրել Վան,
 յանձնարարելով պետերին, որ որբանոցներ, դպրոցներ բացուեն
 և սովածներին նպաստ տրուի. միւս կողմից դոմինիկեան
 կրօնաւորների կարգը առատ նուէրներ է փոխադրում իր
 Վանի մասնաճիւղին միևնոյն նպատակի համար, ահա քեզ
 ոգևորութիւն: Պէտքերը կրակ են դառնում, զնգզնգուն ու-
 կիւնների քսակները ձեռներում բռնած՝ սկսում են շրջել
 քաղաքի փողոցները և գիւղերի մէջ և հրաւէր կարգալ
 սովածներին պապի հօտի մէջ մտնել և հոգեպէս ու ֆի-
 զիկապէս փրկութիւն գտնել. ամեն տեղ յայտարարում են.
 «էհէր կաթոլիկ վար, փարայ վար»—«եթէ կաթոլիկ կայ, փող
 էլ կայ»: Ահա ամեն կողմից լսում են ձայներ «իսէր Աստու-
 ծոյ, ես կաթոլիկ եմ, օգնեցէք ինձ, փարա, փարա»: Բաղաքի
 Կոլորդար կոչուած թաղամասի բնակչութիւնը գրեթէ շատ ան-
 նըշան բացառութեամբ յայտարարում է, թէ կաթոլիկ եմ և ու-
 բեմն նոյն թաղի մէջ մատուռ է հաստատւում. կամաց-կամաց
 միւս միջանի թաղերի մէջն էլ ամենակիւ սովը հարիւրաւոր
 զոհերի դրդում է «փրկութեան ճանապարհը գտնելու համար»

նուազած ձայնով բղաւել «կաթոլիկ եմ կաթոլիկ, օգնեցէք»։ Դոմինիկեանները տեսնելով՝ որ հունձը առատ է, օրէցօր աւելի և աւելի առատանում է, դիմում են հայ-կաթոլիկ հասարակութեան Պոլսոյ կաթողիկոս—պատրիարք Ազարեանին։

Ազարեանը թէև սկզբում խնդիրն անկարևոր համարելով բաւականանում է ուղարկելով Վան, բիթլիզցի Ստեփան վ. Զուհուտեանին, բայց երբ համոզւում է թէ ամբողջ Վան արդէն կաթոլիկ դառնալու պատրաստ է, Վանը Մշոյ առաջնորդութիւնից անկախ թեմ է հրատարակում և իբրև Վանոյ հայ-կաթոլիկների առաջնորդ՝ Մխիթարեան միաբաններից նոյն ժամանակ Պոլսում գտնուող Անտոն վարդապետ Զնտոեանին Վան է ուղարկում։ Հայր Զնտոեանն արագութեամբ Վան հասնելուց յետոյ, հայ-կաթոլիկների համար բացուած երկու մատուռների մէջ կանոնաւոր ժամասացութեան հիմ դնում է, միւս կողմից էլ ֆոնդներից իրան յանձնուած գումարները առատութեամբ բաժանում է իրան դիմողներին։ Գիւղերի մէջ կաթոլիկ ճանաչողների թիւը աւելի է մեծանում։ Դոմինիկեանների սիրտըն անսահման և աննկարագրելի ուրախութեամբ լցւում է, Ազարեանին, Շարմլտանին, Պապին, մէկ խօսքով ամբողջ աշխարհին յայտարարում են իրանց առաքելական յաջողութիւնը։ Զարմանալին այն էր, որ չափազանց խորամանկ ճանաչուած կաթոլիկ կղերականները միամտաբար հաւատում էին, թէ, ով որ մէկ անգամ յայտարարի թէ ինքը կաթոլիկ է, կամ իր ծննդեան վկայականի (համիտիէ քոչանի) մէջ հայ բառի վրայ աւելցնի «կաթոլիկ» բառը, իրօք նա պիտի փրկուի կամ իրանց պէս կաթոլիկ պիտի լինի։ Սակայն նրանց յուսախաբութիւնը կատարեալ եղաւ, երբ վերջացող սովի հետ, վերջացաւ նաև եւրոպացի մարդասէշների նպաստի գործը, ուրեմն և կաթոլիկութեան դիմողների թիւը։ Այժմ, միջոցի ամիս առաջ իրանց կողմից եղած յայտարարութեան, թէ «կաթոլիկ վար, փարա վար», վանեցիները փոխարինում են «փարա վար, կաթոլիկ վար, փարա եօք, կաթոլիկ եօք», (այսինքն եթէ փող կայ, կաթոլիկ կայ, եթէ փող չկայ կաթոլիկ չկայ)։ Եւ ահա կաթոլիկների թիւն ինչ արագութեամբ որ աճել էր, նոյն և աւելի մեծ արագութեամբ սկսում է նուազել։ Այժմ Վանում թէ գիւղացիներից և թէ քաղաքացիներից հազիւ թէ 10-ի չափ կաթոլիկ կայ, սրանք էլ անձնական և շահի խնդիրներով կապուած են այդ անուան հետ և ստիպուած են պաշտօնապէս ցոյց տալ թէ կաթոլիկ են, թէև մինչև այսօր դեռ զաղափար չունեն այս դաւանութեան մասին։

Այժմ Վան իբրև հայ-կաթոլիկ առաջնորդական թեմ՝ առհեկտեմբեր, 1904.

նուանապէս գոյութիւն ունի: Անտոն վ. Զնտոեան անգործութիւնից և պարապութիւնից ձանձրանալով հեռացաւ Մուշ:

Կաթոլիկ կրօնաւորներին մնում է այժմ միւլթարուել իրանց անունով գոյութիւն ունեցող մէկ երկսեռ վարժարանով. բացի այդ վարժարանից հ. Անտոնի իրաւասութեան տակ կայ երկու երկսեռ վարժարան, բացի վարժարաններից հայ-կաթոլիկների համար կան երկու մատուռներ իրանց երկու ողորմելի քահանաներով, որոնք գիւղացի վարդապետներ են, և կաթոլիկ դռնալով մինչև մահ ապահովուած են, իրանց ստացած պատարագամատոյցով (ամեն օր պատարագ անում են և իբրև վարձ ստանում են 1 ֆրանք): Հայ-կաթոլիկ մատուռների մէջ ժամերգութիւն կատարւում է իրանց զպրոցի աշակերտներով, ժամերգութեան մասնակցում են քահանան, փոքասացներ, իսկ կիրակի օրերում նաև դպիր—աշակերտներ, իսկ ժողովրդից ոչ ոք:

Դոմինիկեանների այսքան տարուայ ցոյց տուած գործունէութեան վրայ նայելով կարելի է ասել, թէ սրանք անկարող են վանում պապական եկեղեցի հաստատել, մինչև այժմ իրանց ընտրած գործունէութեան ձևը, ցոյց տուած ընդունակութիւնն որևէ յոյս չի կարող ներշնչել գոնէ ապագայում յաջողութիւն ունենալու համար, թի գիտէ թերևս դարձեալ իրանց դպրոցներին կանոնաւոր կերպարանք տան և այդ կերպով յաջողին, թէև դրա վրայ էլ շատ յոյս ունենալու չէ: Խիստ անսպասելի և այլանդակ տպաւորութիւն արաւ վանեցիկների վրայ պէտքերի այն տգեղ ընթացքը, որ առաջին քալափոխին իսկ նրանք ցոյց տուին, աւելորդ չիմ համարում այդ խնդիրը համառօտ կերպով 1—2 տողի մէջ ամփոփել: Պէտ Սիմոն՝ իբրև տեսուչ որբեր հաւաքելուց մօտ մէկուկէս տարի յետոյ, ձանձրանալով կամ աւելի ճիշտ աննպատակ համարելով հայ որբուկներին իրանց մայր եկեղեցին ուղարկել հաղորդուելու համար, զատկական տօնի առթիւ կարգադրում և պատուիրում է աշակերտներին երթալ կաթոլիկների եկեղեցին և այնտեղ խոստովանուել և հաղորդուել. որբերը այդ առաջարկը մերժում են ընդունել, միքանի՝ ընդդիմադրողներ արժանանում են պէտ Սիմոնի անարգական խօսքերին և մինչև իսկ ծեծին, որի հետևանքը լինում է այն՝ որ բոլոր որբերը, 27-ի չափ, խորհում են դիմել հայոց առաջնորդարանին, յայտնել իրանց վրայ գործ դրուած ճնշումը և պատնալարան խնդրել. և եթէ առաջնորդարանը ընդունի իրանց խնդիրը, թողնել կաթոլիկների որբանոցը. տաքարիւն 7—8 որբեր, որոնք իրանց մարմնի վրայ կրել էին Պէտ Սիմոնի բռունցքի հարուածները, չսպասե-

լով այդ որոշման իրագործումին, նոյն գիշերը դեռ լոյսը չբացուած՝ հեռանում են որբանոցից և ուղղակի դիմում են առաջնորդարան, պատմում են եղելութիւնը և տեղ են խնդրում: Առաջնորդական տեղապահ Ստեփան վ. Աղազադեան՝ անմիջապէս կարգադրում է Վարազայ որբանոց փոխադրել նրանց, և ահա յաջորդ երկու օրուայ մէջ բացի մէկ հիւանդից, մնացած բոլոր որբերն էլ միմեանց հտեից վազում են առաջնորդարան և 26 հոգի (յետոյ հիւանդ որբն էլ է համոտ) միանգամից ուղարկւում են Վարազայ որբանոց և պատսպարւում են: Ահա պէս Սիմոնի այս ընթացքը շատ անհաճոյ տպաւորութիւն գործեց հասարակութեան վրայ: Այդ սխալը քաւելու համար, պէտք էր փրանա առնում է պէս Սիմոնի ձեռքից տեսչութեան պաշտօնը և յանձնում է պէս Ժագին և երբ նորից սկսում են նոր որբեր հաւաքել, այդ անդգուշութիւնից խրատուած խիստ խոհեմ վերաբերում են ցոյց տալիս դէպի որբերի կրօնական զգացումները:

Գալով վանեցու ներկայումս դաւանական խնդիրներում ունեցած հայեացքին՝ պէտք է ասել, որ Վանում կայ մէկ խոշոր, շատ խոշոր դասակարգ, որ կրօնի մասին շատ ազօտ գաղափար ունի, իսկ դաւանութիւնների կամ յարանուանութիւնների մասին գրեթէ գաղափար էլ չունի. այս դասակարգի հաւատոյ հանգանակն այն է, որ նա խորատուանում է թէ ինքը հայ քրիստոնեայ է, հայերի կրօնը շատ ուղիղ է, հայոց եկեղեցու ծէսերն ու արարողութիւնները շատ սքանչելի են, թէ ինչպէս է կայանում հայ կրօնի ուղղութիւնը կամ հայ եկեղեցու ծէսերի սքանչելիութիւնը նա չի կարող բացատրել, միայն համոզուած է: Իսկ շատ թէ քիչ զարգացած համարուած դասակարգը այժմ տարբեր հայեացք ունի այս խնդրի մասին, նա այն համոզումն է գոյացուցել, թէ որեւէ մէկը լուսաւորչական, լուսեբական կամ պապական լինելովն չէ որ հանդերձեալ կեանքի մէջ վարձքի է արժանանում: Հայ եկեղեցին շատ լայն ողի, ազատ սկզբունք է դաւանում, որ այսօր ժողովրդի ծայրայեղ տգիտութեան պատճառով չափազանց աղաւաղուած է, մենք մեր եկեղեցու դաւանութիւնն, ինչ էլ որ լինի, պահելու ենք, լոկ այն նպատակով, որպէսզի մեր եկեղեցին իր ինքնուրոյնութիւնը պահպանի, քանի որ ներկայ պայմաններումն է գտնւում մեր ազգը, անհրաժեշտ է դաւանութեան ինքնուրոյնութիւնը: Վանեցիների այս դասակարգը միևնոյն ժամանակ չափազանց մեղադրում է լուսեբական և պապական միսիոնարութիւններին, հայ ժողովրդի մէջ նրանց արած պրոպագանդայի համար, մենք չենք ուղում նրանց քարոզած և ցոյց տու-

ած արքայութեան մէջ տեղ ունենալ, թող այդ կեանքի երանութիւնը միայն իրանք վայելեն, միայն թէ ետ մնան մեր ժողովրդի մէջ պառակտումն ձգելուց: Մենք շատ գոհ պիտի լինենք նրանցից, եթէ նրանք հոգեւոր պրոպագանդայի փոխարէն օգնեն մեզ միայն մեր միտքը կրթելու, լուսաւորելու համար, մենք կրթուելու, լուսաւորուելու հակառակ չենք, ընդհակառակն չափազանց փափագող ենք, բայց մեր ձեռքում ունեցած միջոցներն անբաւարար են, եթէ կամենում են, թող աջակցեն մեզ այս գործի մէջ, բաւական է, որ մեր միտքը մի քիչ բացուի, լուսաւորուի, աղատ և սեփական դատողութիւն ունենանք, այն ժամանակ մեր ինքնուրոյն համոզմունքով կարող ենք մեր ցանկացած դաւանանքն ունենալ և նրան հետեւել: ով որ՝ որեւէ ծառայութիւն անելու փափագ ունի հայ ժողովրդին, թող չմօտենայ նրա կրօնի շէնքին. այդ շէնքն արդէն իր հնութեամբ պատկառելի է, եթէ վերանորոգութեան պէտք կայ, թողէք որ մենք ինքնաբերաբար զգանք. ով որ ցանկանում է մեզ այս կամ այն կեանքի մէջ դէպի փրկութիւն առաջնորդել, թող նա թողնէ երեւակայական ցնորքները, ենթադրութիւնները և մազի չափ գործնական աջակցութիւն անէ մեզ, մենք շատ գոհ կը լինենք:

Վերջացնելով, մնում է խոստովանուել՝ որ հակառակ մեր բուռն ջանքերին, չկարողացանք մեր նիւթը փափագելի կերպով մշակել: Անշուշտ ընթերցողը պիտի նկատի, որ շատ թերութիւններ մտան նիւթի մէջ: Ընթերցողների արդարացի քննադատութիւնից շատ թէ քիչ ազատ մնալու համար, այսքանն ասեմ, որ շատ անյաջող հանգամանքներում ձեռնարկեցինք այս գործին և այդ կարող են ըմբռնել միայն նրանք, որոնք միամտութիւն կ'ունենան Վանում այս տեսակ մի գործի յանձնառու լինել:

Մենք միայն միտքարուած պիտի զգանք մեզ, եթէ լսենք թէ այս գրուածքով յաջողած ենք շատ թէ քիչ ազօտ գաղափար տալ ընթերցողներին, Վանի հայերի մասին առանց չափազանցութեան եւ աչառութեան դիմելու: Մենք աշխատել ենք իրողութիւնները ներկայացնել իրանց իսկական գոյներով և վիճակով:

ԾԵՐՈՒԿ